

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ Δ/ΝΣΗ Δ/ΘΜΙΑΣ ΕΚΠ/ΣΗΣ
Δ/ΘΜΙΑ ΕΚΠ/ΣΗ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΕΣΠΕΡΙΝΟ ΓΕΝΙΚΟ ΛΥΚΕΙΟ ΠΑΛΛΗΝΗΣ
ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 2012-2013
Β' ΤΕΤΡΑΜΗΝΟ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ερευνητική Έκθεση στο πλαίσιο
του μαθήματος Ερευνητική Εργασία (Project)

Β' Τάξη Εσπερινό ΓΕΛ Παλλήνης
Β' Τετάρμηνο 2012-2013

Μάϊος 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	3
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
2. ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ.....	5
3. ΙΣΤΟΡΙΑ	6
3.1 Αρχαιότητα	6
3.2 Ο ελληνιστικός κόσμος.....	6
3.3 Η Ρωμαϊκή επέκταση.....	7
3.4 Η Μετεξέλιξη του Ρωμαϊκού κράτους	7
3.5 Οι Οθωμανοί και η ραγδαία προέλασή τους	8
3.6 Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός και η καταστροφή.....	8
3.7 Η εγκατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα.....	14
3.7.2 Αφηγήσεις της καταστροφής από αυτόπτες μάρτυρες	15
3.7.3 Αφηγήσεις των προσφύγων σχετικά με τις συνθήκες που αντιμετώπισαν στην Ελλάδα	24
4. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ	28
4.1 Ιστορική εξέλιξη (1642-1922)	28
4.2 Σχολεία.....	28
5. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	30
5.1 Αρχαιότητα	30
5.2 Βυζάντιο.....	31
6. Ο ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ.....	33
7. ΔΙΑΤΡΟΦΗ.....	34
8. ΜΟΥΣΙΚΗ.....	38
8.1 Μουσικά όργανα Μικράς Ασίας	38
8.1.1. Ταμπουράς.....	38
8.1.2. Το Λαγούτο	38
8.1.3. Το Ούτι.....	38
8.1.4. Το σαντούρι	39
8.1.5. Το κανονάκι.....	39
8.1.6. Οι λύρες	39
11. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	41
11.1 ΣΤΙΧΟΙ – ΠΟΙΗΜΑΤΑ	42
11.2 ΣΥΝΤΑΓΕΣ	45
11.3 ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ	60

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα Ερευνητική Έκθεση αποτελεί τη σύνθεση των εργασιών των μαθητών της Α΄ Τάξης του Εσπερινού Γενικού Λυκείου Παλλήνης στο πλαίσιο του μαθήματος της Ερευνητικής Εργασίας (Project) κατά τη διάρκεια του Β΄ Τετραμήνου του σχολικού έτους 2012-2013.

Γνωρίζουμε ότι το συγκεκριμένο θέμα αποτελεί τεράστιο και ανεξάντλητο τμήμα της νεοελληνικής μας ιστορίας. Με την παρούσα εργασία¹ επιχειρήσαμε μόνο μια προσέγγιση και παράλληλα την ευαισθητοποίηση των μαθητών μας στο «φλέγον» ζήτημα των «επιθέσεων» τις οποίες κατά καιρούς δέχεται ο ελληνισμός και στην προσπάθεια που αυτός ο λαός καταβάλλει για να διαφυλάξει την εθνική του ταυτότητα στηριζόμενος στη γνώση της ιστορίας του και στη διατήρηση των παραδόσεών του.

Για τη δημιουργία της εργασίας αυτής συμμετείχαν, υπό την εποπτεία των καθηγητών Αθηνάς Βορρίση (ΠΕ02) και Δημητρίου Ιεραπετρίτη (ΠΕ09), οι παρακάτω μαθητές:

- Αλεξίου Κωνσταντίνος
- Γεωργούλη Σταυρούλα
- Γούσιου – Καφετζάκη Ελευθερία
- Δρίτσας Σπυρίδων
- Κορωναίος Πολυχρόνης
- Λέτσιου Σοφία
- Λουκά Πηνελόπη
- Μαρινάκης Ανάργυρος
- Μάρκου Ευάγγελος
- Παπαδόπουλος Κωνσταντίνος
- Παρασκευάς Κωνσταντίνος
- Τσουτσάϊ Μπερνάντο

---

¹ Βλ. και σχετική Ερευνητική Εργασία για τον Ποντιακό Ελληνισμό από τους μαθητές της Α΄ τάξης του ίδιου σχολείου την ίδια σχολική χρονιά.

2. ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Η Μικρά Ασία είναι η χερσόνησος που εκτείνεται δυτικά της ασιατικής ηπείρου. Βρέχεται από τον Εύξεινο Πόντο (βορράς), τη Μεσόγειο (νότος) και το Αιγαίο (δυτικά). Στο δυτικό άκρο της, σχεδόν αγγίζει την Ευρωπαϊκή ήπειρο, από την οποία χωρίζεται από τα στενά του Βοσπόρου και των Δαρδανελίων καθώς και τη θάλασσα του Μαρμαρά. Τόπος πλούσιος από γεωλογικής άποψης και φυσικής ομορφιάς.

Επιστημονικά τεκμηριωμένη άποψη αναφέρει, ως άμεση συνέπεια από την επικράτηση των Δωριέων στον Ελλαδικό χώρο, τη δημιουργία δημογραφικού προβλήματος το οποίο εκτονώθηκε μέσα από αλυσιδωτές μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών. Έτσι λοιπόν έχουμε τον πρώτο ελληνικό αποικισμό από το 12^ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τον 8^ο αιώνα π.Χ., κατά τον οποίο τα ελληνικά φύλα μετακινήθηκαν με γέφυρα τα νησιά του Αιγαίου, στις δυτικές ακτές της Μικράς Ασίας. Τα ελληνικά φύλα που μιλούσαν την αιολική διάλεκτο, εγκαταστάθηκαν στην παράλια περιοχή που ονομάστηκε Αιολίς. Οι Ίωνες ίδρυσαν δώδεκα πόλεις με κέντρο το ιερό του Ποσειδώνα στο ακρωτήριο της Μυκάλης. Η εξάπλωση των Ιώνων έγινε προοδευτικά και όλη η δυτική ακτή της Μικράς Ασίας έγινε γνωστή με το όνομα Ιωνία. Οι Δωριείς μετακινήθηκαν προς τις νοτιοδυτικές ακτές της Μικράς Ασίας. Ιδρύθηκε η δωρική εξάπολη την οποία αποτελούσαν οι πόλεις Ιαλυσός, Κάμιρος, Λίνδος (πόλεις της Ρόδου), η πόλη της Κω, η Κνίδος και η Αλικαρνασσός στη Μικρά Ασία.

Ο δεύτερος αποικισμός τον 8^ο -6^ο αιώνα π.Χ. δηλώνει την αναγκαστική μετακίνηση και τη δημιουργία νέων πόλεων, νέων αποικιών. Πόλεις τέτοιες είναι η Τροία, η Τελμησός, η Κιλικία, η Μίλητος, η Ιασός, τα Δίδυμα, η Φώκαια, η Λάρισα, η Ελαία, οι Σάρδεις και η Έφεσος.

Η Σμύρνη η οποία αρχικά ήταν αιολική πύλη, ενσωματώθηκε τελικά στις πόλεις της Ιωνίας. Ιωνικά καράβια έπλεαν στις θάλασσες του Ελλήσποντου, την Προποντίδα και τον Εύξεινο Πόντο. Στην Προποντίδα ιδρύθηκε η Άβυδος και η Κύλικος όταν την ίδια εποχή οι Μεγαρείς ίδρυσαν το Βυζάντιο. Η Σινώπη ιδρύθηκε στα μέσα του 8^{ου} αιώνα από Μιλήσιους στη νότια ακτή του Εύξεινου Πόντου. Πόλεις όπως η Ναυκράτεια, η Τέως, η Μίλητος, η Φώκαια, η Κνίδος, η Αλικαρνασσός ήταν καλά οργανωμένες κι έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις εμπορικές συναλλαγές του Ελληνικού κόσμου με την Αίγυπτο. Κατά την Ελληνιστική περίοδο ανάπτυξη γνωρίζει η Πέργαμος και η Έφεσος.

3. ΙΣΤΟΡΙΑ

3.1 Αρχαιότητα

Οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί γεννήθηκαν στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου καθώς και στην εγγύς ανατολή². Κατά τον 11^ο έως και τον 9^ο αιώνα π.Χ. περίπου σημαντικό ρόλο στην εγκατάσταση και εξάπλωση των Ελλήνων διαδραμάτισε το πλούσιο γεωγραφικό ανάγλυφο αλλά και η θάλασσα. Εδώ μάλιστα ήκμασε η ελληνική πόλη-κράτος. Η συγκεκριμένη περίοδος διακρίνεται σε τρεις υποπεριόδους: α) την Ομηρική εποχή, β) την αρχαϊκή εποχή και γ) την κλασική εποχή.

Σχετικά με την κάθοδο των Δωριέων, όπως ήδη αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, το 12 αιώνα π.Χ., ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι πρώτοι κατέβηκαν οι Θεσσαλοί. Οι Βοιωτοί κατέβηκαν νοτιότερα ξεκινώντας από την Πίνδο και τη Φθιώτιδα. Από τον 11^ο έως τον 9^ο αιώνα π.Χ. οι Έλληνες μετανάστευσαν στις ακτές της Δυτικής Μικράς Ασίας. Αιολικά φύλα εγκαταστάθηκαν στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (Λήμνο, Λέσβο και Τένεδο). Οι Ίωνες μαζί με άλλα φύλα εγκαταστάθηκαν στην Σάμο και την Χίο καθώς και στις κεντρικές ακτές της Δυτικής Μικράς Ασίας (Ιωνία)³. Ομάδες Δωριέων έφυγαν από την Πελοπόννησο και εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη, τη Ρόδο και την Κω. Εδώ δημιουργήθηκαν οι πρώτοι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί, δηλαδή ο δωρικός και ο ιωνικός ρυθμός. Αντίστοιχα, διαμορφώθηκαν και οι ρυθμοί της κεραμικής τέχνης, ο μελανόμορφος και ο ερυθρόμορφος οι οποίοι απέκτησαν πανελλήνια ακτινοβολία. Οι ελληνικές αυτές πόλεις στα παράλια της Μικράς Ασίας αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα του ελληνισμού της αρχαιότητας που έχει την ίδια πολιτισμική και οικονομική ανάπτυξη, άρα και ανάλογη ιστορική πορεία με τις υπόλοιπες πόλεις της αρχαίας Ελλάδας⁴.

3.2 Ο ελληνοιστικός κόσμος

Στην Ελληνοιστική περίοδο, δηλαδή την εποχή μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το κράτος του Αλέξανδρου διασπάται στα γνωστά Βασίλεια (323 π.Χ.), της Μακεδονίας, της Αιγύπτου, της Περσίας και της Συρίας. Εκτός από αυτά τα μεγάλα ελληνοιστικά βασίλεια σχηματίστηκαν και τα λεγόμενα «εθνικά κράτη», δηλαδή χωριστά βασίλεια με ντόπιους ηγεμόνες. Τα πιο σπουδαία ήταν της Κιλικίας, της Καππαδοκίας, του Πόντου και της Βιθυνίας· στα κράτη αυτά υπάρχει επίσης ο ελληνικός πολιτισμός από την προηγούμενη (αρχαία) εποχή, αλλά και εκεί που δεν υπάρχει, εισχωρεί και διαδίδεται. Άλλωστε ο Αλέξανδρος στην εκστρατεία του διαδίδει την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό παράλληλα όμως σέβεται και διατηρεί τα ήθη και τα έθιμα των περιοχών που κατακτά.

² Βλ. Μεχτίδης Πέτρος Σ., Άννα Οικονομίδη Τσαγκόγιωργα(επιμ.), *Μικρά Ασία – Μνήμες Ελλήνων*, εφ. Τα Νέα-Χαμένες Πατρίδες, Αθήνα Α' έκδοση 2006.

³ Οι δώδεκα Ιωνικές πόλεις είχαν σχηματίσει τον Πανιώνιο.

⁴ Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι «... στους αρχαϊκούς χρόνους η Μικρασιατική Ελλάδα παρουσιάζει μεγάλη ακμή, που στηρίζεται στην εμπορική δραστηριότητα και την αγάπη προς τα γράμματα και τις τέχνες. Αναδείχθηκαν πολυάριθμοι τολμηροί θαλασσοπόροι και μεγάλοι επιστήμονες. Επειδή υπήρχαν Έλληνες απ' όλα σχεδόν τα μέρη γινόταν ένας ευγενικός αγώνας για την επικράτηση. Τελικά υπερίσχυσε το ιωνικό στοιχείο και ο πολιτισμός δίκαια ονομάστηκε ιωνικός. Ο ιωνικός πολιτισμός είχε λαμπρές επιτυχίες. Πνευματικοί «εργάτες» προόδευαν σε όλους τους τομείς του πνεύματος και βοήθησαν έτσι την άνοδο της ελληνικής ευφυΐας. Καλλιτέχνες διέπρεψαν και έμποροι απέκτησαν μεγάλη οικονομική ευμάρεια με την εκμετάλλευση των προϊόντων της ξηράς ή του πλούτου της θάλασσας. Έτσι ο ιωνικός πολιτισμός αποτέλεσε τη βάση της μεταγενέστερης

Κατά συνέπεια ο ελληνισμός τη Μικράς Ασίας αποτελεί τμήμα του ελληνιστικού κόσμου μετά τον 4^ο και 3^ο αιώνα π.Χ. Αυτή την περίοδο κυριαρχεί το πολίτευμα της μοναρχίας. Έτσι δημιουργείται ένα επιτελείο γύρω από το μονάρχη, από Έλληνες και εξελληνισμένους γηγενείς⁵.

3.3 Η Ρωμαϊκή επέκταση

Οι Ρωμαίοι κατέκτησαν ολόκληρη την Ιταλική χερσόνησο και επεξέτειναν τη δύναμή τους στην Δυτική Μεσόγειο. Στην Ανατολή προσελκύσθηκαν από τον πολυτελή βίο, την πολιτική δύναμη και τις διαμάχες μεταξύ των ελληνιστικών βασιλείων. Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος οδηγήθηκε σε υποταγή στη νέα ανερχόμενη δύναμη που ήταν η Ρώμη. Οι λόγοι που συνετέλεσαν στην υποταγή των ελληνικών πόλεων στους Ρωμαίους ήταν κυρίως, η διαίρεση των Ελλήνων και οι διαμάχες μεταξύ τους, η μετακίνηση του πιο δυναμικού εμπορικού στοιχείου από τον ελλαδικό χώρο στην ανατολή (αυτό εκμηδένισε την οικονομική δύναμη του κυρίως ελληνικού χώρου), η επιτυχημένη τακτική των ρωμαίων να εξολοθρεύουν τους λίγους άντρες της Ελλάδας που είχαν ενωτική στάση και η αριθμητική υπεροχή του ρωμαϊκού στρατού έναντι του ελληνικού.

Κατά τον 3^ο αιώνα μ.Χ. η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία άρχισε να φθείρεται καθώς ξεσπούν επαναστάσεις, η οικονομία παραπαίει και νέοι εχθροί εισβάλλουν σε διάφορα σημεία της επικράτειας της. **Ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας, όπως είναι φανερό, αυτή την περίοδο, αποτελεί τμήμα των ρωμαϊκών κτήσεων στα ανατολικά.**

3.4 Η Μετεξέλιξη του Ρωμαϊκού κράτους

Κατά τον 4^ο -5^ο αιώνα μ.Χ. η αλλαγή οδήγησε στην γένεση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας που ουσιαστικά πρόκειται για τη μετονομασία του ρωμαϊκού κράτους σε βυζαντινό μετά την μεταφορά του κέντρου του από τη Ρώμη στο Βυζάντιο (μεταφορά της πρωτεύουσας από τη δύση στην ανατολή). Ο Χριστιανισμός, που έχει ήδη διαδοθεί, γίνεται επίσημη θρησκεία από το Μεγάλο Κωνσταντίνο ο οποίος μεταφέρει την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη. Η Αυτοκρατορία χωρίζεται σε δύο μέρη το Ανατολικό τμήμα και το Δυτικό τμήμα. Στο ανατολικό τμήμα, το βυζαντινό κυριαρχούν ο Χριστιανισμός και ο ελληνικός πολιτισμός. Μετά την διεθνή ακτινοβολία του Βυζαντίου επί χίλια έτη περίπου, οι διεκδικήσεις από τη Δυτική Ευρώπη εκδηλώνονται φανερά με τις γνωστές Σταυροφορίες. Οι Σταυροφόροι με καθοδηγητή τον Πάπα των Βενετών και των Λατίνων κυριεύουν την Κωνσταντινούπολη με αποκορύφωμα την άλωση της Πόλης το 1204. Η αντίσταση των Ελλήνων, αλλά και ο ρόλος των Κομνηνών και των Παλαιολόγων θα συμβάλουν στην επανάκτηση των χαμένων εδαφών.

Η Μικρά Ασία ως τμήμα του βυζαντινού κράτους είναι φορέας και εκφραστής αυτής της ίδιας ιστορίας, αποτελεί αδιαίρετο τμήμα της ιστορικής πορείας του ελληνισμού, όπως θα αποδειχτεί και στη συνέχεια, από την αρχαιότητα μέχρι τον 20^ο αιώνα.

ελληνικής πολιτιστικής εποχής, που παρουσίασε το αθάνατο δημιούργημα των κλασικών χρόνων». Βλ. Φώτη Καίσαρη, *Γενική Ιστορία*, εκδ. Δημόκριτος, Αθήνα 1978, σ. 63-64.

⁵ Ο.π., σ. 221-224.

3.5 Οι Οθωμανοί και η ραγδαία προέλασή τους

Η βυζαντινή αυτοκρατορία αποδυναμωμένη ήδη δεν είναι σε θέση να αντισταθεί, επιπλέον δεν έχει την υποστήριξη της Δύσης. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το Μάιο του 1453 μετά από πολιορκία από τους οθωμανούς Τούρκους είναι γεγονός. Στη συνέχεια η κατάκτηση των Βαλκανίων από τους οθωμανούς Τούρκους και η εξάπλωσή τους στις περιοχές αυτές είναι ζήτημα χρόνου. Κατά το έτος 1522, με την κατάληψη της Ρόδου το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Μεσογείου βρίσκεται κάτω από τον οθωμανικό ζυγό. Οι υπόδουλοι Έλληνες που βρίσκονταν στα παράλια της Μικράς Ασίας, του Εύξεινου Πόντου και στα νησιά του Αιγαίου διατρέχουν τον κίνδυνο να αφανισθούν.

Σε ερώτηση που προκύπτει για το πώς από τις χιλιάδες Ελλήνων του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα φθάσαμε στον «επανεξελληνισμό» των παραλίων, η απάντηση βρίσκεται μόνο στην αναφορά ότι εκατοντάδες πόλεις και χωριά ιδρύθηκαν και ενισχύθηκαν από Έλληνες των νησιών του Αιγαίου, αλλά και από την Ηπειρωτική Ελλάδα. Υπερβολή δεν θα ήταν αν λέγαμε ότι πρόκειται ουσιαστικά για ένα διαρκές μεταναστευτικό ρεύμα προς τα παράλια της Μικράς Ασίας με διάφορες αφορμές και αιτίες. Οι επιδρομές των πειρατών, οι καταστροφές μετά τα Ορλωφικά, αλλά και γεγονότα που κατέγραψε η ιστορία, όπως η ίδρυση τσιφλικιών ή η φήμη ότι η περιοχή των παραλίων της Μικράς Ασίας «...είναι μια πλούσια χώρα με ψηλά δέντρα και παχιά γη. Ένα σπόρο της ρίχνεις και σου δίνει πεντακόσιους σπόρους, χίλιους σπόρους. Τα βουνά είναι γεμάτα κοπάδια ζωντανά αμέτρητα, χώρια τα αγρίμια, ελάφια και αρκούδες κι αγριογούρουνα που ζούνε στα απάτητα μέρη. Εκεί είναι βλογημένη γη του κόσμου»⁶.

Από το 17^ο αιώνα έως και τον 20^ο αιώνα πολλές χιλιάδες Ελλήνων άφησαν τον τόπο τους για να ξεκινήσουν μια νέα ζωή στα πλούσια παράλια της Μικράς Ασίας. Οι Έλληνες από τη Θράκη, τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο, αλλά κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου ενίσχυσαν πληθυσμιακά τους Έλληνες των παραλίων της Μικράς Ασίας και σε πολλές περιοχές υπερίσχυσαν αριθμητικά των Τούρκων.

3.6 Ο Μικρασιατικός Ελληνισμός και η καταστροφή

Μέχρι το 19^ο αιώνα όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας ενισχύεται από τη μετακίνηση ελληνικού πληθυσμού στις περιοχές αυτές. Από το 19^ο αιώνα και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821 σημειώθηκαν μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών από διάφορα μέρη της οθωμανικής αυτοκρατορίας προς την επαναστατημένη Ελλάδα. Οι ομαδικές αυτές μεταναστεύσεις μπορεί να θεωρηθούν αφετηρία του προσφυγικού ζητήματος. Οι πρόσφυγες αυτοί έφυγαν από περιοχές που βρίσκονταν κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, όπως η Μικρά Ασία, ο ελλαδικός ηπειρωτικός χώρος και τα νησιά του Αιγαίου, για να μετακινηθούν προς την επαναστατημένη Ελλάδα. Τη μικρασιατική μετανάστευση προκάλεσε το κλίμα ανασφάλειας και φόβου που επικράτησε στη Μικρά Ασία μετά τις τρομοκρατικές ενέργειες των Τούρκων,

⁶ Βλ. Ηλία Βενέζη, *Αιολική Γη*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου & Σία Α.Ε., Αθήνα 1993³², σ.54-55.

οι οποίες είχαν σκοπό να προλάβουν τις εξεγέρσεις των Ελλήνων κατοίκων, όσο καιρό διαρκούσε η Επανάσταση (αρχικά στην Πελοπόννησο και αργότερα στην υπόλοιπη Ελλάδα). Δε εντάσσονταν όμως οι ενέργειες αυτές σε ένα γενικότερο σχέδιο εκρίζωσης του ελληνικού στοιχείου, όπως συνέβη κατά την περίοδο 1914-1922. Το προσφυγικό ρεύμα από την ηπειρωτική χώρα και το Αιγαίο ήταν συνέπεια της αποτυχίας του απελευθερωτικού κινήματος στις περιοχές αυτές. Έτσι η διαδικασία συγκέντρωσης και συγχώνευσης των ελληνικών πληθυσμών, σε αντίθεση με το γεωγραφικό κατακερματισμό τους στα χρόνια της τουρκοκρατίας, βοήθησε στη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους⁷.

Η περίοδος μεταξύ 1908-1922 αποτελεί αναμφισβήτητα μια από τις σημαντικότερες περιόδους της ιστορίας της Μικράς Ασίας και των πληθυσμών της. Η περίοδος αυτή θα καταλήξει στη μετακίνηση μεγάλου αριθμού προσφύγων ο διωγμός των οποίων θα γίνει με συγκεκριμένο σχέδιο και συγκεκριμένους στόχους. Οι εξελίξεις που επί έναν και πλέον αιώνα (από τον 19^ο αιώνα) διαμορφώνονταν στην ευρύτερη περιοχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας αρχίζουν από το 1908 να ολοκληρώνονται και στο μικρασιατικό έδαφος. Την ίδια περίοδο όμως επιχειρείται να υλοποιηθεί (1908-1922) η Μεγάλη Ιδέα⁸ από την πλευρά της Ελλάδας. Το εθνικό κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ και η επανάσταση των Νεότουρκων, η απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη, οι ανταγωνισμοί των Μεγάλων Δυνάμεων όπως εκδηλώνονται κατά αυτή την περίοδο είναι τα κορυφαία γεγονότα μιας περιόδου στην διάρκεια της οποίας η Μικρά Ασία αναδείχθηκε ο απόλυτος και μοιραίος πρωταγωνιστής.

Οι Νεότουρκοι⁹ προσπάθησαν να μειώσουν την επιρροή των χριστιανικών πληθυσμών στο τουρκικό κράτος και ιδιαίτερα των Ελλήνων και των Αρμενίων. Η πολιτική του εκτουρκισμού και των διωγμών εντάθηκε ακόμη περισσότερο μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων. Εξαιτίας της πολιτικής αυτής απέναντι στο ελληνικό στοιχείο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι σχέσεις Ελλάδας και Τουρκίας ήταν, λίγο πριν τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, τεταμένες και είχαν φτάσει στα πρόθυρα του πολέμου.

Τον τουρκικό εθνικισμό υποβοηθούσε και η γερμανική πολιτική στην Τουρκία. Οι Γερμανοί θεωρούσαν τους Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίοι είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους το εμπόριο και την βιομηχανία της υπανάπτυκτης Τουρκίας, ως σοβαρό εμπόδιο για την οικονομική τους διεύδυση στην περιοχή αυτή. Κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου και με το πρόσχημα της «στρατιωτικής ασφάλειας» των τουρκικών πόλεων, μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού της Ανατολικής Θράκης, της Δυτικής Μικράς Ασίας και του Πόντου εκτοπίζεται προς τη μικρασιατική ενδοχώρα. Εκεί, μακριά από το Πατριαρχείο και χωρίς ελληνικά σχολεία οι Έλληνες εξαναγκάζονταν να εκτουρκιστούν.

Ένα άλλο μέτρο εξόντωσης ήταν τα «τάγματα εργασίας» (αμελέ ταμπουρού) όπου αναγκάζονταν να υπηρετούν άνδρες πάνω από 45 ετών όπου δεν κατατάσσονταν στο στρατό. Τα «τάγματα εργασίας» βρίσκονταν στα βάθη της Μικράς Ασίας και όσοι

⁷ Μαργαρίτης Γεώργιος κλπ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, Γ΄ τάξη Γενικού Λυκείου, Θεωρητική Κατεύθυνση*, ΥΠΔΒΜΘ, ΠΤΥΕ-εκδ. «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», Αθήνα 2012.

⁸ Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Ι. Κωλέττη κατά τη μνημειώδη αγόρευσή του στη Βουλή 18 Ιανουαρίου 1844, για να δηλώσει την εθνική πολιτική της ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος τουρκοκρατούμενων περιοχών όπου διαβιούσαν Έλληνες. Ο όρος έγινε συνώνυμος του ελληνικού αλυτρωτισμού. Βλ. Κολιόπουλος Ιωάννης κλπ., *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ΄ Λυκείου και Δ΄ Εσπερινού, Γενικής Παιδείας, έκδ. ΥΠΔΒΜΘ ΠΤΥΕ ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ, σ. 244.

⁹ Βλ. Β. Σκουλάτου –Ν. Δημακοπούλου- Σ. Κόνδη, *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τεύχος Β΄, Γ΄ Ενιαίου Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα έκδ. ΙΔ 2002, σ. 88-110.

υπηρετούσαν σε αυτά δούλευαν σε λατομεία, ορυχεία, στη διάνοιξη δρόμων και αλλού κάτω από εξοντωτικές συνθήκες. Οι περισσότεροι πέθαιναν από την πείνα, τις κακουχίες και τις αρρώστιες.

Στον Πόντο οι Έλληνες αποτελούσαν το 40% του πληθυσμού (1.000.000 περίπου) και μαζί με τους Αρμένιους, κρατούσαν στα χέρια τους την οικονομία της περιοχής. Από το 1915, αντιδρώντας στην τουρκική καταπίεση, ανέβηκαν αντάρτες στα βουνά για να περιώσουν ό,τι ήταν δυνατό. Το ίδιο έκαναν και οι Αρμένιοι. Το γεγονός όμως αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ένταση της καταπίεσης εκ μέρους των Τούρκων. Το 1915, το μεγαλύτερο μέρος του αρμενικού πληθυσμού της Τουρκίας σφαγιάστηκε. Όταν τελείωσε ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος η κατάσταση δεν καλυτέρευσε. Το τουρκικό εθνικιστικό κίνημα, με αρχηγό το Μουσταφά Κεμάλ (Ατατούρκ), βρισκόταν σε έξαρση. Τώρα οι Τούρκοι προσπαθούν και επίσημα να εξοντώσουν τον ελληνικό πληθυσμό του Πόντου και είχαν γι' αυτούς μια νόμιμη δικαιολογία. Το 1919 οι Πόντιοι μαζί με τους Αρμένιους και με την πρόσκαιρη υποστήριξη της ελληνικής κυβέρνησης προσπαθούν να προωθήσουν σχέδιο για τη δημιουργία ενός αυτόνομου Ελληνο-αρμενικού κράτους στην περιοχή του Πόντου και της τουρκικής Αρμενίας. Το σχέδιο αυτό γρήγορα ματαιώθηκε, αλλά οι Τούρκοι το εκμεταλλεύτηκαν και με έκτακτα δικαστήρια θανάτωσαν πολλούς Έλληνες Πόντιους που είχαν αναμειχθεί στην κίνηση εκείνη. Στα χρόνια 1915-1922 περισσότεροι από 200.000 Έλληνες Πόντιοι χάθηκαν ή θανατώθηκαν.

Πολλοί Έλληνες από την Ανατολική Θράκη, τον Πόντο και τη Δυτική Μικρά Ασία, για να αποφύγουν τους διωγμούς, κατέφευγαν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα ή σε άλλα κράτη (αρκετοί Πόντιοι κατέφυγαν στη Νότια Ρωσία).

Κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου μεταξύ των δυνάμεων της Αντάντ, είχαν υπογραφεί μυστικές συμφωνίες για τον καθορισμό των ζωνών επιρροής στη Μέση Ανατολή¹⁰.

Το Συμβούλιο της Ειρήνης, πριν την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών, παρά την αντίδραση της Ιταλίας, η οποία επικαλέστηκε τη συνθήκη της Μωριέννης, ανέθεσε στην Ελλάδα την προσωρινή διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης. Προηγουμένως η κυβέρνηση Βενιζέλου, για να επιτύχει την ευνοϊκή στάση των δυτικών συμμάχων απέναντι στα ελληνικά αιτήματα που αφορούσαν τη Μικρά Ασία και τη Θράκη, είχε δεχτεί να στείλει ελληνικό στρατό στην εκστρατεία που έκαναν οι δυτικοί στην Ουκρανία εναντίον του νέου σοβιετικού καθεστώτος (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1919). Η ενέργεια αυτή της ελληνικής κυβέρνησης προδιέθεσε δυσμενώς τους σοβιετικούς απέναντι στους Έλληνες της Νότιας Ρωσίας και στην παρουσία ελληνικών στρατευμάτων στη Μικρά Ασία.

Στις 15 Μαΐου ελληνικά στρατιωτικά αγήματα αποβιβάζονται στη Σμύρνη και προκαλούν κύμα ενθουσιασμού στον ελληνικό πληθυσμό εξάπτουν όμως συγχρόνως και το φανατισμό των Τούρκων. Ο Βενιζέλος, μετά την αποβίβαση των ελληνικών στρατευμάτων, κατορθώνει να διευρύνει την εντολή και έτσι επεκτείνεται η ελληνική διοίκηση σε ολόκληρη

---

¹⁰ Με τη συμφωνία του Λονδίνου (1916) αναγνωριζόταν στη Γαλλία η περιοχή της Κιλικίας και η Συρία, στην Αγγλία η Μεσοποταμία, η Αραβία και τα λιμάνια της Παλαιστίνης και στη Ρωσία οι διεκδικήσεις της στην Αρμενία και το Κουρδιστάν. Αργότερα, με τη συνθήκη της Μωριέννης (Σαβοΐα-1917) παραχωρείται στην Ιταλία η περιοχή της Σμύρνης. Οι συνθήκες αυτές, που είχαν καθαρά αποικιακό χαρακτήρα, αναθεωρήθηκαν αργότερα από τις νεότερες συνθήκες ειρήνης, χωρίς όμως να θιγεί το πνεύμα που τις διακατείχε. Ειδικότερα η συνθήκη της Μωριέννης, δεν απέκτησε ποτέ νομική ισχύ, επειδή η Ρωσία, η οποία δε συμμετείχε στη συνδιάσκεψη εκείνη, δεν την είχε υπογράψει και αργότερα, με την καθεστωτική μεταβολή, δεν την αναγνώρισε. Βλ. ό.π., σ.92.

σχεδόν την περιοχή Αϊδινίου. Η επέκταση αυτή προκαλεί την έντονη αντίδραση του τουρκικού στοιχείου. Η κατοχή μιας περιοχής που στην ενδοχώρα της κυριαρχούσαν οι Τούρκοι, ήταν εγχείρημα δυσχερέστατο για τον ελληνικό στρατό, ο οποίος βρισκόταν μακριά από τα κέντρα ανεφοδιασμού του και δε διέθετε τον αναγκαίο εξοπλισμό. Από το άλλο μέρος, η παρουσία των Ελλήνων βαθιά μέσα στην Τουρκία αναζωπύρωνε τον τουρκικό εθνικισμό. Ο εθνικισμός αυτός βρίσκει τον εκφραστή του στο πρόσωπο του Μουσταφά Κεμάλ στρατηγού του τουρκικού στρατού, όπως ήδη αναφέρθηκε, και σφοδρού πολέμιου του σουλτανικού καθεστώτος.

Ο Κεμάλ οργανώνει επαναστατικό στρατό και στην αρχή, μη έχοντας τη δυνατότητα να αντιπαραταχθεί προς τους Έλληνες αρχίζει πόλεμο φθοράς στις παρυφές των ελληνικών θέσεων. Ο κλεφτοπόλεμος αυτός αναγκάζει το Βενιζέλο, ύστερα από τη σύμφωνη γνώμη και των συμμάχων, να στέλνει συνεχώς ενισχύσεις στη Μικρά Ασία, όπου δημιουργεί μέτωπο. Εκτός από τους Τούρκους οι Έλληνες είχαν να αντιμετωπίσουν και τους Ιταλούς, που είχαν καταλάβει την Αττάλεια και την Αλικαρνασσό και είχαν προωθηθεί ως το Αϊδίνιο. Οι Ιταλοί, για να προωθήσουν τις δικές τους διεκδικήσεις στην περιοχή, εξόπλιζαν και ενίσχυαν με κάθε μέσο τους Τούρκους και συχνά έρχονταν σε προστριβές με τους Έλληνες.

Ο Βενιζέλος ζητεί από τους συμμάχους την άδεια να επιτεθεί κατά των κεμαλικών θέσεων, σε περιοχές που βρίσκονταν έξω από την ελληνική δικαιοδοσία και συγχρόνως απαιτεί οικονομική ενίσχυση. Οι σύμμαχοι δίνουν την άδεια, αλλά υπογραμμίζουν ότι η Ελλάδα θα ενεργήσει με δική της ευθύνη και σε καμιά περίπτωση οι σύμμαχοι δε θα εμπλακούν σε πολεμικές επιχειρήσεις. Έτσι η Ελλάδα αναγκάζεται να εκκαθαρίσει μόνη της την κατάσταση. Η προέλαση του ελληνικού στρατού έγινε με μεγάλη επιτυχία ως την Προύσα και οι δυνάμεις του Κεμάλ υποχώρησαν προς τη Νικομήδεια.

Μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών η επίσημη σουλτανική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης είναι πρόθυμη να δεχτεί τους όρους της με ορισμένες επουσιώδεις τροποποιήσεις, οι κεμαλικοί όμως αρνούνται να την αναγνωρίσουν και με προκήρυξή τους (Εθνικό Συμβόλαιο) απαιτούν την κατακύρωση της Ανατολικής Θράκης και ολόκληρης της Μικράς Ασίας.

Η κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα (η κυβέρνηση του Βενιζέλου χάνει τις εκλογές 1920) και η επάνοδος του Κωνσταντίνου στο θρόνο δημιουργεί νέα περιπλοκή στο μικρασιατικό πρόβλημα. Οι Δυτικοί σύμμαχοι, ιδίως οι Γάλλοι, άρχισαν να μεταβάλλουν την πολιτική τους απέναντι στην Ελλάδα με το πρόσχημα έλλειψης εμπιστοσύνης στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου.

Η γαλλική πολιτική στρέφεται προς τον Κεμάλ για διάφορους λόγους: η Γαλλία βρίσκεται σε οξύτατο οικονομικό ανταγωνισμό προς την Αγγλία στην Εγγύς Ανατολή και επιδιώκει να αυξήσει την επιρροή της στην περιοχή. Διαβλέπει ότι δεν είναι δυνατή η στρατιωτική ήττα του κεμαλικού κινήματος από μόνο τον ελληνικό στρατό. Γνωρίζει ότι καμιά ευρωπαϊκή χώρα δεν είναι διατεθειμένη να στείλει στρατεύματα στη Μικρά Ασία, για να εξαναγκαστεί ο Κεμάλ να δεχτεί τις συνθήκες. Η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, μετά τη σφαγή του Α΄ παγκοσμίου πολέμου αντιδρά έντονα στην ιδέα νέων πολεμικών επιχειρήσεων. Εξάλλου, η Γαλλία βλέπει με δυσπιστία την παρουσία των ελληνικών δυνάμεων στη Μικρά Ασία, που τις θεωρεί ως εντολοδόχους της αγγλικής πολιτικής στην περιοχή αυτή. Έτσι για να διασφαλίσει τα οικονομικά συμφέροντα στην Τουρκία, υπογράφει με το κεμαλικό καθεστώς το Σύμφωνο της Άγκυρας (Οκτώβριος 1921). Με τη συμφωνία αυτή παραχωρεί στον Κεμάλ την Κιλικία, που την κατείχε από το τέλος του

πολέμου, με αντάλλαγμα διάφορα οικονομικά προνόμια στα εδάφη της Τουρκίας, την πώληση όπλων στον κεμαλικό στρατό και την αποστολή γάλλων εκπαιδευτών για την αναδιοργάνωση της τουρκικής αστυνομίας. Την ίδια πολιτική ακολουθεί και η Ιταλία, που αποσπά οικονομικές παραχωρήσεις στην περιοχή της Αττάλειας, ενώ εφοδιάζει με οπλισμό τους Τούρκους.

Οι οικονομικοί κύκλοι του Λονδίνου ανησυχούν για τις εξελίξεις αυτές και αρχίζουν να προσανατολίζονται και αυτοί προς το κεμαλικό καθεστώς, επιθυμώντας να διασφαλίσουν την παρουσία τους, σε μία μελλοντική υπανάπτυκτη κεμαλική Τουρκία. Η αγγλική όμως κυβέρνηση δε στρέφεται ανοιχτά υπέρ της Τουρκίας και θεωρητικά υποστηρίζει τις ελληνικές θέσεις, χωρίς όμως να παρέχει κάποια οικονομική ή στρατιωτική βοήθεια στις ελληνικές δυνάμεις της Μικράς Ασίας. Δε δέχεται να αποχωρήσουν οι Έλληνες από τη Μικρά Ασία, γιατί φοβάται ότι η αποχώρησή τους θα αποδεδεσμεύσει τον κεμαλικό στρατό, ο οποίος θα στραφεί εναντίον των ισχών αγγλικών δυνάμεων που είχαν υπό τον έλεγχό τους τα Στενά. Και η κατοχή των Στενών ήταν ζωτικής σημασίας για την προώθηση της αγγλικής πολιτικής στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής.

Οι Η.Π.Α. αποκλεισμένες θεωρητικά από τη διανομή των εδαφών της οθωμανικής αυτοκρατορίας (οι αμερικανικές όμως εταιρείες είχαν αξιόλογες επενδύσεις στα πετρέλαια της περιοχής), αντιμετώπιζαν με εχθρότητα τις επεμβάσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Εγγύς Ανατολή και υποστήριζαν τη λύση των προβλημάτων με βάση την αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Το ενδιαφέρον των Η.Π.Α. για την Εγγύς Ανατολή και την Τουρκία εκδηλώνεται κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, με την ίδρυση τραπεζών, σχολείων, νοσοκομείων διαμέσου διαφόρων αμερικανικών αποστολών.

Η Σοβιετική Ένωση είναι κι αυτή αντίθετη με τη στρατιωτική επέμβαση στη Μικρά Ασία την οποία θεωρεί ως πόλεμο επεκτατικό υποκινούμενο από τις ιμπεριαλιστικές καπιταλιστικές δυνάμεις. Ένα άλλο στοιχείο εξάλλου που φόβιζε όλους τους δυτικούς ήταν οι επαφές του κεμαλικού καθεστώτος με το σοβιετικό. Μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και του καθεστώτος του Κεμάλ είχε υπογραφεί Σύμφωνο Φιλίας (Μάρτιος 1920) το οποίο διακανόνιζε το καθεστώς των Στενών χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τους δυτικούς και πρόβλεπε οικονομικοτεχνική βοήθεια εκ μέρους της Σοβιετικής Ένωσης προς την κεμαλική Τουρκία. Η προσέγγιση Κεμάλ-Σοβιετικών θα μπορούσε να έχει και ιδεολογικές επιπτώσεις στο κεμαλικό κίνημα. Εάν αυτό συνέβαινε η δυτική οικονομική διείσδυση στην Τουρκία θα ήταν προβληματική. Υπό την επίδραση όλων αυτών των εξελίξεων οι δυτικές Δυνάμεις ευνοούν τον Κεμάλ και το κίνημά του επιδιώκοντας να το αποσπάσουν προς το μέρος τους, η κάθε μια για τα δικά της συμφέροντα.

Ενώ οι αντίπαλοι του Βενιζέλου, όταν βρίσκονταν στην αντιπολίτευση τον κατηγορούσαν ότι είχε ρίξει την Ελλάδα στη μικρασιατική περιπέτεια, όταν ανάκτησαν την εξουσία, αντί να αποκηρύξουν τα γενόμενα και να καλέσουν την Τουρκία σε διαπραγματεύσεις για έναν έντιμο συμβιβασμό, απεναντίας άρχισαν να ενεργούν πιο δραστήρια από τους αντιπάλους τους για τη συνέχιση και επιτυχία της εκστρατείας. Η κυβέρνηση του Δημ. Γούναρη, ανά και γνωρίζει ότι κανείς δεν προτίθεται να βοηθήσει τον ελληνικό αγώνα στη Μικρά Ασία, κλιμακώνει τις επιχειρήσεις. Οι λόγοι της απόφασης αυτής είναι περισσότερο ψυχολογικοί. Ο ελληνικός λαός θα θεωρούσε προδοσία κάθε παραίτηση από το όραμα της «Μεγάλης Ιδέας». Είναι όμως γεγονός ότι καμία παράταξη δεν τον είχε ενημερώσει για τις εξελίξεις στα διπλωματικά παρασκήνια. Είναι επίσης

γεγονός ότι ο λαός είχε ψηφίσει (στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920) αποχώρηση από τη Μικρασία.

Ο Κωνσταντίνος επισκέπτεται τη Σμύρνη, σε απάντηση ο Κεμάλ κηρύσσει «ιερό πόλεμο» κατά των Ελλήνων. Στις 10 Ιουλίου 1921 άρχισε η επίθεση των ελληνικών στρατευμάτων από τέσσερα σημεία με στόχο την κατάληψη της Άγκυρας για να πληγεί το κεμαλικό κίνημα στην καρδιά του. Καταλαμβάνονται η Κιουτάχεια και το Δορύλαιο (Εσκί-Σεχίρ). Στις 17 Αυγούστου ο ελληνικός στρατός πλησιάζει στο Σαγγάριο. Εκεί, σε πολύνεκρη μάχη, αναγκάζεται να ανακόψει την προέλασή του. Ο βασιλιάς επιστρέφει στην Αθήνα και ο Δημ. Γούναρης δηλώνει στη Βουλή ότι ο επιθετικός πόλεμος των Ελλήνων έχει λήξει. Η ελληνική προέλαση προς το Σαγγάριο είχε αποτύχει. Ο Κεμάλ παρασύροντας τον αντίπαλό του μακριά από τις βάσεις ανεφοδιασμού του, τον έπληξε αποφασιστικά και του επέφερε τρομακτικές απώλειες, 25.000 Έλληνες στρατιώτες νεκροί και τραυματίες.

Ύστερα από αυτή την τραγική αποτυχία στο Σαγγάριο ο ελληνικός στρατός υποχωρεί στις αρχικές του θέσεις, ενώ η κυβέρνηση επικαλείται απεγνωσμένα τη μεσολάβηση των Δυνάμεων για να επιστευθεί ένας έντιμος συμβιβασμός με την Τουρκία. Η Αγγλία υποστηρίζει θεωρητικά μόνο τις ελληνικές θέσεις, η Γαλλία αποκάλυπτα торπιλίζει κάθε φιλελληνική ενέργεια και προμηθεύει σύγχρονο πολεμικό υλικό στον Κεμάλ, ο οποίος, ενισχυμένος, προτείνει βαρείς όρους για τη συνομολόγηση ειρήνης. Οι κύριοι όροι του Κεμάλ ήταν : α) απόδοση της Σμύρνης στην Τουρκία β) τοπική αυτονομία της Θράκης γ) καταβολή πολεμικής αποζημίωσης. Η ελληνική κυβέρνηση τους απορρίπτει και ο πόλεμος συνεχίζεται.

Στην Ελλάδα, η κρισιμότητα της κατάστασης, δημιουργεί εστίες πολιτικού προβληματισμού. Το Φεβρουάριο του 1922 οι «Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι» του Αλ. Παπαναστασίου κυκλοφορούν το «Δημοκρατικό Μανιφέστο». Το Μανιφέστο έκανε βαθύτατη αίσθηση στην ελληνική κοινή γνώμη. Η κυβέρνηση αντιδρώντας καταδικάζει, στη δίκη της Λαμίας, τον Αλ. Παπαναστασίου σε τριετή φυλάκιση. Οι διώξεις εναντίον των βενιζελικών συνεχίζονται ενώ η οικονομία κλυδωνίζεται από τις δαπάνες που απαιτεί η μικρασιατική εκστρατεία. Οι προσπάθειες του Γούναρη για δανειοδότηση από το εξωτερικό αποτυγχάνουν. Οι Αγγλογάλλοι έχουν ακυρώσει όλες τις πιστώσεις από την εποχή της επανόδου του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα. Ο Γούναρης αναγκάζεται να ακολουθήσει αντιλαϊκή δημοσιονομική πολιτική. Ο υπουργός οικονομικών Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης προχωρεί με νόμο στη σύναψη εσωτερικού αναγκαστικού δανείου ύψους ενός δισεκατομμυρίου πεντακοσίων εκατομμυρίων δραχμών (Μάρτιος 1922). Ο τρόπος εφαρμογής του αναγκαστικού δανείου ήταν πρωτότυπος: Το χαρτονόμισμα που κυκλοφορούσε χάνει τη μισή του αξία. Οι πενήντα δραχμές, για παράδειγμα, που είχε στα χέρια του ο πολίτης αποκτούν ονομαστική αξία εικοσιπέντε δραχμών. Οι άλλες εικοσιπέντε κατατίθενται στο δημόσιο ταμείο. Έτσι ο ελληνικός λαός, αιφνιδιαστικά, χάνει το μισό χαρτονόμισμά του. Το αδιέξοδο των πολεμικών επιχειρήσεων και τα οικονομικά προβλήματα νεκρώνουν κάθε κυβερνητική δραστηριότητα. Η αντικατάσταση του Δημ. Γούναρη στην πρωθυπουργία από τον Νικόλαο Στράτο και αργότερα από τον Π. Πρωτοπαπαδάκη δε μεταβάλλει την κατάσταση. Το ίδιο αμετάβλητη μένει και η κατάσταση στο μέτωπο, παρά την αντικατάσταση στην αρχιστρατηγία του Αναστασίου Παπούλα από το στρατηγό Γεώργιο Χατζηανέστη. Οι αντιδράσεις κατά της μικρασιατικής εκστρατείας αυξάνουν.

Τη στιγμή αυτή της κυβερνητικής παράλυσης και της διπλωματικής απομόνωσης της Ελλάδας επιλέγει ο Κεμάλ να εξαπολύσει επίθεση κατά των ελληνικών θέσεων (26 Αυγούστου 1922) στην περιοχή του Αφίων Καραχισάρ. Από το ρήγμα που δημιουργείται διοχετεύεται ο κύριος όγκος των τουρκικών δυνάμεων που κατευθύνεται προς τη Σμύρνη.

Επειδή το σχέδιο άμυνας ήταν ανεπαρκές ο ελληνικός στρατός υποχωρεί με άτακτη φυγή προς τα παράλια. Κατά την υποχώρηση μεγάλα τμήματα στρατού με τους αξιωματικούς τους αιχμαλωτίστηκαν από τους Τούρκους. Στην Αθήνα η είδηση της κατάρρευσης του μετώπου δημιουργεί κυβερνητική κρίση. Η κυβέρνηση Πρωτοπαπαδάκη παραιτείται και ο βασιλιάς ορκίζει πρωθυπουργό τον Νικ. Τριανταφυλλάκο.

Ενώ το μέτωπο είχε οριστικά καταρρεύσει και όσες από τις ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις δεν είχαν αιχμαλωτιστεί ή φονευθεί από τους Τούρκους επιβιβάζονταν βιαστικά στα πλοία, οι δυνάμεις του Κεμάλ μπαίνουν στη Σμύρνη στις 18 Σεπτεμβρίου 1922. Την είσοδό τους ακολουθεί πυρπόληση της πόλης και σφαγή των κατοίκων μπροστά στα απαθή βλέμματα των ξένων στρατιωτών, Γάλλων, Άγγλων, Αμερικανών και Ιταλών. Μεταξύ των θυμάτων συγκαταλέγεται και ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, που δε θέλησε να εγκαταλείψει τη Σμύρνη και τον ελληνικό πληθυσμό. Όσοι από τους κατοίκους δε σκοτώθηκαν ή δεν πρόλαβαν να αναχωρήσουν με πλοία, γνώρισαν διώξεις και κακουχίες και πολλοί εξοντώθηκαν¹¹.

Η μικρασιατική καταστροφή δημιουργεί έκρυθμη κατάσταση στην Ελλάδα με απρόβλεπτες συνέπειες καθώς φτάνουν στην Ελλάδα περίπου 1.500.000 πρόσφυγες και ο εξαθλιωμένος ελληνικός στρατός. Επιπλέον οι περιοχές της Μικράς Ασίας που μέχρι χθες με την παρουσία του ελληνισμού ανθούσαν κυρίως λόγω του εμπορίου και γνώριζαν τον πλούτο, τον πολιτισμό και τα γράμματα, τις τέχνες και τις επιστήμες, μετά την πυρπόληση της Σμύρνης και το μικρασιατικό πόλεμο, καταστράφηκαν και μεταβλήθηκαν σε αχνίζοντα ερείπια και απέραντα νεκροταφεία¹².

Η υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης, ένα χρόνο μετά που προβλέπει την ανταλλαγή των πληθυσμών οριστικοποιεί με την αποχώρηση από την περιοχή της Καππαδοκίας του Χριστιανικού πληθυσμού και το τέλος για τον ελληνικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας.

3.7 Η εγκατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα

3.7.1 Γενικά

Συνολικά 1.500.000 πρόσφυγες από την Μικρά Ασία και την ανατολική Θράκη κατέφυγαν στην Ελλάδα, όπως ήδη αναφέρθηκε, χαρακτηρίζοντας τη μετακίνηση αυτή ως τη μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία. Η αθρόα εισροή προσφύγων στην ελληνική επικράτεια απότοκη της λεγόμενης μικρασιατικής καταστροφής προκάλεσε μια σειρά ανακατατάξεων σε δημογραφικό και οικονομικό επίπεδο το οποίο κλήθηκε να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος. Εν τω μέσω της νυκτός, των ήδη διαμορφωμένων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, τα προβλήματα αυτά ήταν η στέγαση, οι υποδομές υποδοχής και εγκατάστασης, η δημόσια υγεία και η επαγγελματική αποκατάσταση των

---

¹¹ Βλ. *ι.μ.*

¹² Βλ. σχετικές φωτογραφίες στην παρούσα εργασία.

προσφύγων. Η αποκατάσταση 1.221.849 προσφύγων υπήρξε το μεγάλο στοίχημα του ελληνικού κράτους.

Την περίοδο του μεσοπολέμου, η ένταξη των προσφύγων στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας δεν αποτελούσε μονάχα το αντίδοτο στην δυστυχία, αλλά και τμήμα ενός εσωτερικού σχεδίου για τη συνολική αλλαγή των οικονομικών δομών της χώρας ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο, όπως η εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής και η αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής.

Η απρόσμενη άφιξη των προσφύγων προκάλεσε τρομακτικά προβλήματα καθώς η χώρα έβγαινε από μια μεγάλη στρατιωτική περιπέτεια με οικτρή έκβαση και βίωνε παράλληλα και για χρόνια έναν φθοροποιοό διχασμό σε βασιλόφρονες και βενιζελικούς. Οι πρώτες εγκαταστάσεις υπήρξαν πρόχειρες και χωρίς μέριμνα μακροπρόθεσμου σχεδιασμού. Αργότερα δημιουργήθηκε η Ε.Α.Π. (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων) που κατένειμε τους πρόσφυγες στα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο, δίνοντάς τους τη δυνατότητα να αποκτήσουν γη και στέγη και τους διευκόλυνε να πάρουν δάνεια για να στήσουν επιχειρήσεις και να οργανώσουν τη ζωή τους. Η πρώτη γενιά προσφύγων υπολόγιζε και στην ανταλλαγή των περιουσιών που είχε συμφωνηθεί επισήμως στη Λοζάνη. Το θέμα αυτό με τα χρόνια «πάγωσε» καθώς προείχε η θεμελίωση σχέσεων καλής γειτονίας με την Τουρκία. Έτσι «πάγωσε» γι' αυτούς τους ανθρώπους και η προσμονή της επιστροφής στα σπίτια και στα χωριά τους, ελπίδα που τους συνόδευε τα πρώτα χρόνια της προσφυγιάς. Με τα χρόνια ρίζωσαν στην καινούργια τους πατρίδα, έγιναν αποδεκτοί από τους ντόπιους που στην αρχή τους αντιμετώπιζαν με επιφύλαξη και εχθρότητα και ενσωματώθηκαν στην ελληνική κοινωνία.

Ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1918-22, η φυγή από την Τουρκία της ελληνικής διοίκησης, που είχε εγκατασταθεί στα δυτικά μικρασιατικά παράλια, στην Σμύρνη κατά την συνθήκη των Σεβρών, όπως και η σχεδόν άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού μετά την κατάρρευση του μετώπου, η εκδίωξη μεγάλου μέρους του ελληνογενούς πληθυσμού από την Μικρά Ασία, η εκκένωση της χερσονήσου της Καλλίπολης με την λεγόμενη «ανταλλαγή πληθυσμών». Ήταν τα γεγονότα που καθόριζαν τις εξελίξεις την εποχή αυτή.

Μεγάλη υποδοχή προσφύγων έγινε στο νησί της Κέρκυρας. Το πρώτο διάστημα οι πρόσφυγες παρά τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης ανέχονταν υπομονετικά την όλη κατάσταση, αφού πίστευαν ότι ήταν προσωρινοί και θα επέστρεφαν. Όμως οι ελπίδες τους διαψεύστηκαν και ήρθε η σκληρή πραγματικότητα που κανείς δεν περίμενε. Έπρεπε να ξαναρχίσουν την ζωή τους από το μηδέν!

3.7.2 Αφηγήσεις της καταστροφής από αυτόπτες μάρτυρες

Οι δημοσιογράφοι των ξένων εφημερίδων μετέδιδαν μέσω των ανταποκριτών τους: «Με κάρρα, γαϊδούρια, άλογα, αραμπάδες, με κάθε είδους τροχοφόρο, άλλοι στους ώμους, μικροί και μεγάλοι, οικογένειες ολόκληρες τούρκων κουβαλούσαν ανενόχλητοι τα κλοπιμαία, παράνομο καρπό της λεηλασίας τους». Το τρίπτυχο δράμα βιασμών, σφαγών, λεηλασιών, κορυφώθηκε τη νύκτα της 31ης Αυγούστου ξημερώνοντας η αποφράδα της

1ης Σεπτεμβρίου. Στη λαϊκή συνοικία τη λεγόμενη Τεπετζίκι σφάχτηκαν 300 γυναίκες, 80 νήπια, 550 άνδρες από τους αιμοβόρους γκρίζους λύκους, από τσέτες και ζεμπέκηδες δηλαδή τους άτακτους του τουρκικού στρατού που αποτελούν την εγκληματική πρωτοπορία σ' επιθετικούς καιρούς. Και συμπληρώνει τους ανήσυχους δημοσιογράφους ο ιστορικός: «Στη συνοικίαν του Αγίου Κωνσταντίνου διεπράχθησαν φρικαλέα εγκλήματα από τους τσέτες. Στην εκκλησία μέσα της Μυρτιδιώτισσας στο Μερσινλή στραγγαλίσθησαν δεκάδες κορίτσια [...]. Πτώματα επί πτωμάτων στοιβάχθηκαν και σχημάτισαν σορούς το Οιοπνευματοποιείο του Πανάρετου και συγκεκριμένα στη συνοικία του αγίου Βουκόλου (τ' όνομα παρμένο από τον άγιο μαθητή του αποστολικού πατέρα και πρώτου της Σμύρνης μάρτυρα ιεράρχη Πολυκάρπου) είχαν καταφύγει εκατοντάδες γυναικόπαιδα και κτυπήθηκαν εκεί μέσα με όλμους και χειροβομβίδες.

Η Ελένη Καραντώνη αναφέρει_«...Άρχισε ο στρατός μας να φεύγει. Χτυπούσαν τις πόρτες μας και ζητούσαν ρούχα για να βγάλουν το χακί από πάνω τους. Πόσους δεν ντύσαμε! Οι μεγάλοι οι δικοί μας ξεκουμπίστηκαν και φύγανε κι αφήσαν τον κόσμο στο έλεος του Θεού. Έφταναν οι στρατιώτες ξυπόλυτοι, γυμνοί, κουρελιασμένοι, πρησμένοι, νηστικοί. Οι Τούρκοι κατεβαίνουν και σφάζαν τους Έλληνες. Το ίδιο έκαναν και οι δικοί μας. Παντού φωτιά και μαχαίρι άκουες και έβλεπες. Από τους κατοίκους του Μπουνάρμπασι έμειναν καμιά δεκαριά οικογένειες... Μερικοί κατάφεραν να φύγουν, σέρνοντας με την κοιλιά προς το Σικλάρι και από κει στη Σμύρνη. Τους άλλους όλους τους ατιμάσανε, τους σφάζανε, τους κρεμάσανε, τους κάψανε. Κι εκείνους που κατάφεραν από το Σικλάρι να φτάσουν στη Σμύρνη, όταν ήρθε ο Κεμάλ, τους έπιασε και τους έσφαξε.

Εμείς βρισκόμασταν στη Σμύρνη. Πλημμύρα οι μαχαλάδες στο αίμα. Βάλανε φωτιά οι Τούρκοι, μια ώρα μακριά. «Μη φοβάστε είναι μακριά», μας είπε ο νοικοκύρης του σπιτιού που μέναμε. Σ' ένα τέταρτο η φωτιά είχε έρθει σε μας. Ρίχνανε βενζίνη και προχωρούσε. Βγήκαμε στο δρόμο. Φωτιά από τη μια, θάλασσα από την άλλη. Βρισκόμασταν στη μέση. Και οι τσέτες (σ.τ.σ. οι άτακτοι Τούρκοι) βρίσκονταν στη μέση, και σφάζαν και σκοτώναν. Τη νύχτα οι τσέτες έκαναν επίθεση ν' αρπάξουν, να σφάξουν, ν' ατιμάσουν. «Βοήθεια! Βοήθεια!», φώναζε ο κόσμος. Τα εγγλέζικα πλοία ήταν απέναντι. Έριχναν τους προβολείς. Σταματούσαν για λίγο. Τη νύχτα θέλαμε να πάμε προς νερού μας. Πήγαμε λίγο πιο έξω, φρίκη! Βρεθήκαμε σε μια χαβούζα (σ.τ.σ. μεγάλο ανοιχτό λάκκο). Γύρω γύρω, στα χείλια της χαβούζας σπαρταρούσαν κορμιά, και μέσα η χαβούζα ήταν γεμάτη κεφάλια. Έπαιρναν όποιον έπιαναν, τον πήγαιναν στην άκρια της χαβούζας, έκοβαν το κεφάλι και το έριχναν μέσα στη χαβούζα και τα κορμιά τα άφηναν να σπαρταρούν γύρω γύρω. Ήταν φοβερό [...]. Το τρελοκομείο γέμισε από τρελούς σαν ήρθαμε. Εκεί σ' αυτό το μέρος χάσαμε και τον πατέρα μου. Τον αδελφό μου τον έσφαξαν στο χωριό. Έβγαλαν, μετά, ιταλικά και ελληνικά πλοία και μας πήραν. Πόσους; Ούτε ένα είκοσι τοις εκατό δεν επήραν. Τέτοια καταστροφή δεν είδαν τα μάτια μου!».

«Ήσυχια και καλά χρόνια ζούσαμε και μπереκέτι πολύ είχαμε. Ο Τούρκος φίλος μας στενός ήταν, σαν συγγενής, σαν αδελφός μας. Τα πράγματα στενέψανε από τότε που μπήκε στο κεφάλι των Τούρκων ο Κεμάλης».

"Χαρήκαμε. Θα πάμε σε χριστιανικό τόπο είπαμε. Και κακοί άνθρωποι να είναι, μια φορά χριστιανοί θα είναι. Δε θα φοβόμαστε εκεί όπως εδώ." "Τις εικόνες τις κάψαμε στον αυλόγυρο της Αγίας Τριάδας να μην τις αφήσουμε στους Τούρκους. Όλοι είχανε έρθει και προσκυνούσανε τη φωτιά".

«Ήμασταν στην Πούντα. Στέκαμε γραμμή για να μπαρκάρουμε. Ότι είχαμε, μπόγους, βαλίτσες, τα πατούσαν για να περάσουν. Πέρασε η μητέρα μου, η αδερφή μου έπεσε κάτω, ο κόσμος την πατούσε, δεν μπορούσε να σηκωθεί. Ένας στρατιώτης, καθώς βάσταγε το μωρό της, το τρύπησε με την ξιφολόγχη. Το πέρασε από τη μια άκρια της φασκιάς έως την άλλη. Τι να κάνει; Το έβαλε σε μίαν ακρούλα. «ζήσε κόρη μου για τα άλλα σου παιδιά», της είπε η μάνα μας. Εγώ ακόμη δεν είχα περάσει τη ζώνη και με τραβά ένας Τουρκαλός από το χέρι και μου λέει: «Ντουρ μωρή». Βάζω κάτι φωνές, κάτι κλάματα, φωνές και η μάνα μου. Πέρασαν πεντέξι, εμένα που να μ' αφήσει να περάσω. «Αχ παιδάκι μου», λέει η μάνα μου. Πέφτει κάτω και λιποθυμά.

Στο μεταξύ ο Τούρκος μού δίνει ένα σκαμπίλι, που άστραψε το φως μου. «τσικάρ παρά», λέει. Θυμήθηκα το πεντόλιρο, τού το 'δωσα. Μ αυτό γλίτωσα. Μου δίνει μια σπρωξιά. Πέφτω κάτω. Κι έσπασα τα γόνατά μου. Έχασα και το ένα μου παπούτσι. Εκεί πια οι Ιταλοί μας ανέβασαν αγκαλιά στο καράβι.

Οι Γάλλοι δείξαν βρωμερή στάση. Όσοι κατάφερναν να σκαρφαλώσουν στα καράβια τους, τους ρίχναν πίσω στη θάλασσα. Και παλικάρια, πιο πολύ τα παλικάρια ξανάριχναν στο νερό. Σαν τους βλέπαν να ζυγώνουν, τους πετούσαν ζεματιστό νερό, για να μη μπορέσουν να ανέβουν. Οι Εγγλέζοι κάναν ό,τι κάναν, μα σα πήγαινε κανείς στα πλοία τους να σωθεί, τον δέχονταν καλά. Δεν τον διώχναν.

Εμείς στη Μ. Ασία με τους Τούρκους ζούσαμε καλά, πολύ καλά. Αλλά σου φυτεύουν μέσα σου την εθνική σου καταγωγή κι εσύ αυτό το κρατάς, το προσπαθείς, είναι το ζήτημα της πατρίδας. Εγώ γεννήθηκα εκεί, μεγαλώνω εκεί, αγαπώ εκεί. Εμείς γεννηθήκαμε, μεγαλώσαμε με τους Τούρκους, όμως δεν το ξεχάσαμε ποτέ ότι είμαστε Έλληνες και σε κάθε περίπτωση που βρίσκαμε την ευκαιρία το παρουσιάζαμε, το δείχναμε με τον τρόπο μας.

«Τώρα τι 'τανε αυτό π' αντίκριζα; Μια νεκρή πολιτεία. Τα μαγαζιά και τα κέντρα κλειδωμένα με διπλό λουκέτο. Τα σπίτια βουβά σαν ακατοίκητα. Γέλιο δεν άκουγες, παιδί δεν έβλεπες να παίζει στο δρόμο. Καραβάνια θλιβερά σερνόντανε στα σοκάκια σαν μια σειρά κάμπιες. Κορμιά κυρτωμένα, πρόσωπα χολιασμένα χαλκοπράσινα, χείλη ξερά, ασπρισμένα. Ήτανε οι πρόσφυγες που φτάνανε απ' το εσωτερικό. Σέρνανε μαζί με τους μπόγους, τσομπλέκια, μπαούλα, κονίσματα, φορεία μ' αρρώστους, κασίκες, κότες, σκύλους. Οι εκκλησίες, οι στρατώνες, τα σκολειά, οι αποθήκες, οι φάμπρικες, όλα γέμισαν πρόσφυγες, βελόνι νά 'ριχνες δε θα 'πεφτε.».

Όλοι οι Έλληνες πέρασαν τη νύχτα σε μαούνες κοντά στο λιμάνι. «Το άλλο πρωί μας ξυπνήσανε χλιμιντρίσματα και καλπασμός αλόγων. Πεταχτήκαμε μεμιάς ορθοί κι ανοίξαμε τα μάτια μας. Το τουρκικό ιππικό περνούσε καμαρωτό από την παραλία. Κανείς δεν έβγαλε

τσιμουδιά. Και τα μωρά κερώσανε. Μόνο μια πολύ ψηλή παιδική φωνούλα ρώτηξε:
-Τι θα μάς κάνουνε οι Τούρκοι;

Τι θα μας κάνουνε: Αυτή 'ταν ολουτών η αγωνία, μα κανείς δεν την ξεστόμιζε. [...] Σε λίγο ακούστηκε τελάλης.

-Μπρε σεις τι λέει;

-Λέει, να βγει ο κόσμος και να πάει στις δουλειές του δίχως να φοβάται, κανένας δε θα κακοπάθει...

Ξάφνου, μέσα στη γενική χαρά, ακούστηκε μια φωνή κι ύστερα πολλές μαζί:

-Φωτιά!

-Φωτιά!

-Βαλαν φωτιά στη Σμύρνη!

Πεταχτήκαμε ορθοί. Κοκκινόμαυρες φλόγες τινάζονταν στον ουρανό, χοροπηδηχτές.[...] Η φωτιά απλωνόταν παντού. Ντουμάνιασε ο ουρανός. Μαύρα σύννεφα ανηφορίζανε και μπερδεύονταν το 'να με τ' άλλο. Κόσμος, εκατοντάδες χιλιάδες κόσμος, τρελός από φόβο, αρχίνησε να τρέχει απ' όλα τα στενοσόκακα και τους βερχανέδες και να ξεχύνεται στην παραλία σαν μαύρο ποτάμι.

-Σφαγή! Σφαγή!-Παναγιά, βοήθα!-Προφτάστε-Σώστε μας!

Η μάζα πυκνώνει, δεν ξεχωρίζεις ανθρώπους, μα ένα μαύρο ποτάμι που κουνιέται πέρα δώθε απελπισμένα, δίχως να μπορεί να σταθεί ούτε να προχωρήσει. Μπρος θάλασσα, πίσω φωτιά και σφαγή! Ένας αχός κατακυλάει από τα βάθη της πολιτείας και σπέρνει τον πανικό.

-Τούρκοι!

-Τσέτες!

-Μας σφάζουνε!

-Έλεος!

Η θάλασσα δεν είναι πια εμπόδιο. Χιλιάδες άνθρωποι πέφτουνε και πνίγονται. Τα κορμιά σκεπάζουνε τα νερά σαν να 'ναι μόλος. Οι δρόμοι γεμίζουνε κι αδειάζουνε και ξαναγεμίζουνε. Νέοι, γέροι, γυναίκες, παιδιά ποδοπατιούνται, στριμώχνονται, λιποθυμούνε, ξεψυχούνε. Τους τρελαίνουν οι χατζάρες, οι ξιφολόγες, οι σφαίρες των τσέτηδων'.[...].

Το βράδυ το μονοφώνι κορυφώνεται. Η σφαγή δε σταματά. Μόνο όταν τα πλοία ρίχνουνε προβολείς γίνεται μια πρόσκαιρη ησυχία. Μερικοί που καταφέρανε να φτάσουνε ζωντανοί ίσαμε τη μαούνα, μας ιστορούνε το τι γίνεται όξω, στις γειτονιές. Οι τσέτες του Μπεχλιβάν και οι στρατιώτες του Νουρεντίν τρώνε ανθρώπινο κρέας. Σπάζουνε, πλιατσικολογούνε σπίτια και μαγαζιά. Όπου βρούνε ζωντανούς, τους τραβούνε όξω και τους βασανίζουνε. Σταυρώνουνε παπάδες στις εκκλησιές [...]

Η φωτιά όλη τη νύχτα αποτελείώνει το χαλασμό. Γκρεμίζονται τοίχοι, θρυμματίζονται γυαλιά. Οι φλόγες κριτσανίζουνε μαδέρια, έπιπλα και φτούνε σιδερικά, ξεθεμελιώνουνε την πολιτεία ολόκληρη. Απλώνουν πάνω στα έργα των ανθρώπων και τα διαλύουνε. Σπίτια,

εργοστάσια, σκολειά. νοσοκομεία, βιβλιοθήκες, θέατρα, αμύθητοι θησαυροί, κόποι, δημιουργίες αιώνων, εξαφανίζονται κι αφήνουνε στάχτη και καπνούς.

Αχ, γκρέμισε ο κόσμος μας! Γκρέμισε η Σμύρνη μας! Γκρέμισε η ζωή μας!» Έτσι, η Σμύρνη καταστράφηκε και οι Έλληνες σφάχτηκαν από τους Τούρκους με την ανοχή των Μεγάλων Δυνάμεων, της Αντάντ, των συμμάχων της Ελλάδας... «Τι κάνουν, λοιπόν, οι προστάτες μας; Τι κάνουν οι ναύαρχοι με τα χρυσά σιρίτια, οι διπλωμάτες κι οι πρόξενοι της Αντάντ ! Στήσανε κινηματογραφικές μηχανές στα καράβια τους και τραβούσανε ταινίες τη σφαγή και τον ξολοθρεμό μας! Μέσα στα πολεμικά οι μπάντες τους παίζανε εμβατήρια και τραγούδια της χαράς, για να μη φτάνουν ίσαμε τ' αφτιά των πληρωμάτων οι κραυγές της οδύνης και οι επικλήσεις του κόσμου. Και να ξέρει κανείς πως μια, μόνο μια κανονιά, μια διαταγή, έφτανε για να διαλύσει όλα κείνα τα μαινόμενα στίφη. Κι η κανονιά δε ρίχτηκε κι η εντολή δε δόθηκε!»

Την επόμενη μέρα τις μαούνες επισκέφθηκε ένας Άγγλος αξιωματικός. Υποσχέθηκε στους Έλληνες ότι θα τους βοηθήσει να φύγουν μακριά από τον τόπο της καταστροφής, να σωθούν... Παρά τις υποσχέσεις του, όμως το άλλο πρωί τούρκικα ρυμουλκά τράβηξαν τις μαούνες στη στεριά. Οι Έλληνες, οι οποίοι ακόμη περίμεναν τη βοήθεια των συμμάχων τους, φοβήθηκαν, τρομοκρατήθηκαν, πανικοβλήθηκαν... «Οι μάνες ψάχνανε για τα παιδιά τους, τ' αγκαλιάζανε και σπαράζανε. Τα παιδιά λες και τα 'πιασε παροξυσμός. Τρέμανε, τσιρίζανε. Οι άντρες τρέχανε άσκοπα εδώ κι εκεί. Λύνανε και δένανε μπόγους, πασχίζανε να σκεφτούνε.

-Μας προδώσανε!

-Μας ξεπουλήσανε!

-Π' ανάθεμα τους!

-Ναύαρχε! Τι κάνεις;

-Ναύαρχε! Σώσε μας!

-Για όνομα του Χριστού! Μη μας αφήστε! Έχουμε μωρά μαζί μας! Έχουμε γερόντους, κορίτσια!

-Είστε υπεύθυνοι!

-Ναύαρχε! Ναύαρχεεεε!

Τα τούρκικα ρυμουλκά συνεχίζανε το δρόμο τους. Τότε, μέσα στον πανικό που ξέσπασε, χιλιάδες άνθρωποι πέσανε στη θάλασσα κοπαδιαστά! Μαύρισε το νερό. [...] Τρία μερόνυχτα μας κρατήσανε οι Τούρκοι στις μαούνες και τα τρία μερόνυχτα δε σταματήσαμε να παίζουμε με το θάνατο ένα φοβερό κρυφτούλι. [...] Την τέταρτη ήρθε ένας αξιωματικός και είπε: -Ν' αδειάστε τις μαούνες. Τραβάτε στη στεριά!

Τρέξαμε να φύγουμε. Πιστεύαμε πως κάθε μετακίνηση έκρυβε κάποια ελπίδα. -Στο νεκροταφείο! Πάμε στο νεκροταφείο. Δεν πατούν εκεί Τούρκοι. Σκιάζονται! Πήγαμε στο νεκροταφείο. Ούτε σπιθαμή να σταθείς. Είχανε προλάβει άλλοι, πριν από μας, και πήρανε την πρωτοκαθεδρία. [...]

-Δεν είναι τόπος να σταθούμε, έκανε η αδερφή μου κι όλοι συμφωνήσαμε.[...] Φύγαμε. Ψάχναμε σ' όλη την Πούντα να βρούμε μια γωνιά να σταθούμε. Όπου κι αν μπαίναμε, σε σκολειά, εκκλησιές, εργοστάσια, αποθήκες, όξω στους ανοιχτούς ταρλάδες, παντού, χιλιάδες πρόσφυγες περιμένανε να δούνε τι θ' απογίνουνε. [...] Σ' ένα εργοστάσιο ανταμώσαμε πατριώτες και φίλους και μας κάνανε λίγη θέση ν' ακουμπήσουμε. Ήμασταν ψόφιοι. Είπαμε πως θα κοιμηθούμε και δε θα ξυπνήσουμε. Όμως μόλις ξαπλώσαμε το 'μάτι στυλώθηκε. Τα ντουβάρια των καμένων σπιτιών κατακυλούσανε μέσα στη νύχτα. Τουφεκιές κι ομοβροντίες κάθε λίγο και λιγάκι γαζώνανε τη σιωπή...

-Αυτές εδώ είναι εκτελέσεις! Μας εξηγούσανε οι παλιοί και τρέμανε. [...] Το πρωί μπήκανε στρατιώτες στο εργοστάσιο. Πιάσανε τους άντρες. Διαταγή, λέει, του Νουρεντίν πασά: Όλοι οι άντρες από 18 χρονώ μέχρι 45, θα μείνουνε αιχμάλωτοι, να ξαναχτίσουνε ό,τι χαλάσανε! Οι άλλες ηλικίες καθώς και τα γυναικόπαιδα θα φύγουνε με τα βαπόρια.»

Ο αφηγητής έμεινε αιχμάλωτος μόνο για λίγες ημέρες. Στάθηκε τυχερός και κατάφερε να αποδράσει. Για τους περισσότερους όμως αιχμαλώτους τότε ξεκινούσε μία μακριά, βασανιστική πορεία στα βάθη της Ασίας.

Στο βαπόρι, που τον οδηγούσε προς την σωτηρία, ο αφηγητής σκέφτεται ακόμη την πατρίδα του. «Καρσί¹³, στα μικρασιάτικα παράλια, αναβοσβήνουνε φωτάκια, αναβοσβήνουνε μάτια. Καρσί, αφήσαμε συγυρισμένα σπίτια, κλειδωμένες σερμαγιές¹⁴, στεφάνια στο κονοστάσι. προγόνους στα κοιμητήρια. Αφήσαμε παιδιά και γονιούς κι αδέρφια. Νεκροί άταφοι. Ζωντανοί δίχως σπίτια. Βρικολακισμένα όνειρα. Εκεί. Καρσί ήταν ίσαμε χθες η πατρίδα μας! [...]

... να έρθεις κυνηγημένος, να σου λείπει ο πατέρας σου, να δεις του αδερφού σου το σφάξιμο, να δεις της κόρης σου, εμπρός στα μάτια σου, να βιάζουν το παιδί σου. Όλα αυτά είναι πράγματα που δεν φεύγουν ποτέ απ' το μυαλό σου. Να δεις να πνίγουν παιδί για να μην κλάψει και μαρτυρήσει αυτούς που ήταν κλεισμένοι, κάπου 2000 άνθρωποι μέσα σε ένα σπίτι. Και να δεις την μάνα του την άλλη μέρα το πρωί να το κρατά στο χέρι πεθαμένο και να της λες: "πάμε", αυτή να κρατά το παιδί. Και να της λένε ότι βάλανε φωτιά από τη μια και από την άλλη οι Τούρκοι και ότι πρέπει να φύγουμε. Και φεύγαμε. Και αυτή να κρατά το παιδί της και να κλαίει. Και της λέει μια άλλη όπως φεύγαμε και έσπρωχνε ο ένας τον άλλο: "Αντε, πάμε, πάμε". "Τι να την κάνω τη ζωή"; λέει αυτή. "Τον άντρα μου τον

¹³ τουρκική λέξη, σημαίνει : απέναντι.

¹⁴ τουρκική λέξη, σημαίνει : κεφάλαια, επιχειρήσεις.

σκοτώσανε. Ένα χρόνο είχα παντρεμένη. Τον άντρα μου τον σκοτώσανε. Το παιδί μου το πνίξανε. Εγώ τι θα κάνω μόνη μου στη ζωή; Όχι, θα μείνω εδώ". Και βέβαια την πήρανε οι άλλες, την τραβήξανε έξω.

Έπειτα όταν έγινε η καταστροφή όλα τα γυναικόπαιδα από την Ανατολή κατέβηκαν στα Μικρασιατικά παράλια, και ιδίως στην Σμύρνη. Κατέβαιναν, γιατί ήλπιζαν ότι οι ξένοι που είχαν τα Προξενεία τους θα τους προστάτευαν και η Σμύρνη είχε γεμίσει γυναικόπαιδα. Διοικητής στην Σμύρνη - Αρμυστής - ήταν ο Στεργιάδης, ένα κτήνος όχι άνθρωπος, ο οποίος ήταν και επί Βενιζέλου και επί Γούναρη. Όταν λοιπόν γίνηκε η καταστροφή κι άρχισε η υποχώρηση από πάνω και η σφαγή, τότε σηκώθηκε ο Μητροπολίτης με τους προύχοντες και πήγανε στον Στεργιάδη και τον ρώτησαν γιατί δεν επέτρεπαν να φύγει κανένας Μικρασιάτης. Έπρεπε να έχεις διαβατήριο για να έρθεις στην Ελλάδα. Όσοι είχαν καΐκια και έβλεπαν την ανακατωσούρα, όσοι μπορούσαν φεύγανε κρυφά όπου μπορούσαν. Αλλά επίσημα απαγορευόταν. Πήγε στο Στεργιάδη ο Δεσπότης και του είπε: "Δώσε μια διαταγή, άφησε ελεύθερα να διώξουμε τα γυναικόπαιδα γιατί οι τσέτες θα τα κατασφάξουν εδώ, θα κατασφαγούν". Και λέει ο Στεργιάδης: "θα τηλεγραφήσω στην κυβέρνηση μου και θα σας δώσω την απάντηση". Και έγραψε στο Γούναρη και απαντάει ο Γούναρης: "Προτιμώ να πέσει και το τελευταίο κεφάλι των Μικρασιατών στη Μικρά Ασία και όχι να μου στείλεις την αναρχία". Λοιπόν, κι έγινε η σφαγή, κοίτα να δεις κι εκεί το λάθος. Πλην της αναρχίας δηλαδή. Κοίτα όμως να δεις το λάθος. Εδώ στην Ελλάδα ήρθαν μόνο γυναικόπαιδα, εκατό φορές ψαγμένα, στα ποδογύρια τους, τους κότσους τους, από τους Τούρκους για λεφτά. Οι τσέτες γύρευαν χρήματα για να τα πάρουν. Με όλα αυτά, ό,τι γλιτώσανε, με εκείνα δημιουργήθηκε εκείνη η πρώτη κατάσταση κι έγινε ύστερα η Ελλάδα και πήρε γραμμή. Σκέψου εάν έφερναν την κινητή περιουσία που κρατούσαν επάνω τους στην Ελλάδα, τι θα δημιουργούσαν ακόμη!

Τα παιδιά του Αντώνη και της Κων/νας Πικριδά θυμούνται: Κι ήρθε εκείνη η μαύρη μέρα, του ξεριζωμού. Ήταν όλοι μαζεμένοι στην εκκλησιά της Κάτω Παναγιάς. Οι Τούρκοι φώναξαν να βγουν τα γυναικόπαιδα. Βγήκε και η γιαγιά με οκτώ παιδιά. Ο παππούς έμεινε πίσω με τους άλλους άνδρες. Φτάσαμε στο λιμάνι. Έτρεχαν όλοι στα καΐκια. Μπήκε και η μάνα ψάχνοντας τα παιδιά της, τη Γαρουφαλίτσα, τη Μαρία, τη Σταματία, το Γιώργο, τον Αλέκο. Ήμουν τότε 15 χρονών, μα ήμουν μικροκαμωμένος. Με σήκωσε ο Τούρκος ψηλά, με κοίταξε καλά κι ύστερα μου 'δωσε μία και με πέταξε δίπλα στη μάνα, στο καΐκι. Δεν του γέμισα το μάτι για 15άρης αλλιώς θα με κράταγε και μένα με τους άντρες. Εκείνους δεν τους είδε ποτέ κανείς πια. Μόνο τη φωτιά είδαν και τους καπνούς από την εκκλησία που καιγόταν. Έτσι, βρέθηκα στην Αθήνα 15 χρονών προστάτης μιας ολόκληρης οικογένειας, Αναθυμάται ο πατέρας και ένα δάκρυ κυλά.

"Υστερα ήρθε ένα βαπόρι και μας πήρε. Μας έφερε στην καραντίνα. Στην αρχή ούτε ψωμί δεν μας δίνανε. Χώρια μας είχανε, τάχα χολέρα λέγανε." "Στην καραντίνα στον Αι-Γιώργη, δύο κοπέλες που πήγαν να τους κόψουν τα μαλλιά ρίχτηκαν στην θάλασσα". Ξέρεις ποιο είναι εκείνο που θυμάμαι και μου σκίζει τα φυλλοκάρδια; Ο τρόπος της υποδοχής που μας έκαναν εδώ. Όμως, αυτό που είδα εδώ, να είμαστε στην αποβάθρα, να είναι γεμάτη από κόσμο και να βλέπεις γυναίκα, μάνα, να έχει ένα σκοινί με πέντε παιδιά δεμένα ένα- ένα για να τα' χει δίπλα της να μην τα χάσει, και να είναι γυμνή και αυτή και τα παιδιά να

κλαίνε, να μην λένε "μαμά ψωμί". Που θα το έβρισκε; Αλλά να κλαίνε τα μωρά και αυτή να τα αγκαλιάζει και να περνάει ένας με το ψαθάκι του και να λέει: "Ααα, κοίτα χάλια, κοίτα χάλια! Μωρέ καλά σας κάνανε οι Τούρκοι". Φυσικά τον σκοτώσανε από το ξύλο. Πέσανε γυναίκες πάνω του γιατί ήταν όλο γυναικόπαιδα, επειδή τους άντρες τους κράτησαν στη Μικρασία".

"Το σπίτι μας τ' αφήσαμε συγυρισμένο, όπως ήτανε". «...Άρχισε ο στρατός μας να φεύγει. Χτυπούσαν τις πόρτες μας και ζητούσαν ρούχα για να βγάλουν το χακί από πάνω τους. Πόσους δεν ντύσαμε! Οι μεγάλοι οι δικοί μας ξεκουμπίστηκαν και φύγανε κι αφήσαν τον κόσμο στο έλεος του Θεού. Έφταναν οι στρατιώτες ξυπόλυτοι, γυμνοί, κουρελιασμένοι, πρησμένοι, νηστικοί. Οι Τούρκοι κατεβαίνουν και σφάζαν τους Έλληνες. Το ίδιο έκαναν και οι δικοί μας. Παντού φωτιά και μαχαίρι άκουες και έβλεπες. Από τους κατοίκους του Μπουνάρμπασι έμειναν καμιά δεκαριά οικογένειες... Μερικοί κατάφεραν να φύγουν, σέρνοντας με την κοιλιά προς το Σικλάρι και από κει στη Σμύρνη. Τους άλλους όλους τους ατιμάσανε, τους σφάζανε, τους κρεμάσανε, τους κάψανε. Κι εκείνους που κατάφεραν από το Σικλάρι να φτάσουν στη Σμύρνη, όταν ήρθε ο Κεμάλ, τους έπιασε και τους έσφαξε.

Ο μαρτυρικός θάνατος του Χρυσοστόμου Μητροπολίτου Σμύρνης από τον τουρκικό όχλο είναι άρρηκτα δεμένος με τις τελευταίες στιγμές της ελληνικής Σμύρνης και του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Αν και του προσφέρθηκαν πολλές ευκαιρίες να εγκαταλείψει τη Σμύρνη αυτός προτίμησε να μείνει και να συμμεριστεί την τύχη του ποιμνίου¹⁵. Ο γνωστός Έλληνας λογοτέχνης και ακαδημαϊκός Ηλίας Βενέζης, ο οποίος έζησε τη λαίλαπα της Μικρασιατικής Καταστροφής, στο βιβλίο του «Μικρασία Χαίρε» γράφει για τον Σμύρνης Χρυσόστομο: «Η δράση του στον καιρό του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στον καιρό των διωγμών των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, και στη διετία 1920-22, τον είχε αναδείξει πρώτο στόχο. Αυτός ήταν ο ηγέτης, ο εθνάρχης, η ψυχή της Ελληνικής Μικρασίας». Ο Βενέζης τονίζει ότι ο Χρυσόστομος με το βίο και το μαρτυρικό του τέλος «υπηρέτησε το Γένος και την Εκκλησία γράφοντας μια σελίδα χρυσή». Στις 9 Σεπτεμβρίου του 1922 (με το νέο ημερολόγιο) ο Νουρεντίν Πασάς του απήγγειλε την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και τον παρέδωσε στο πλήθος που είχε συγκεντρωθεί έξω από το διοικητήριο της Σμύρνης. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η εξιστόρηση των γεγονότων από τον Τούρκο καθηγητή Bilge Umar που στηρίζεται σε μαρτυρίες ανθρώπων, οι οποίοι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη δολοφονία του Χρυσόστομου όπως αυτή του δήμιου Ali Age, στον οποίο τον παρέδωσε ο Νουρεντίν. Σύμφωνα με τον Ουμάρ, ο Νουρεντίν επέλεξε να απαλλαγεί το συντομότερο από τον Χρυσόστομο, επειδή ήθελε να αποφύγει τη διαδικασία μιας δίκης, που θα έδινε τη δυνατότητα σε ευρωπαϊκές χώρες να παρέμβουν για να αποτραπεί η καταδίκη του ιεράρχη.

¹⁵ Το 1992 η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος προχώρησε στην αγιοκατάταξη του Χρυσοστόμου και των ιεραρχών Γρηγορίου Κυδωνίων, Αμβροσίου Μοσχονησίων, Προκοπίου Ικονίου, Ευθυμίου Ζήλων και των κληρικών και λαϊκών, που σφαγιάστηκαν κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Επίσης, όρισε να τιμάται η μνήμη του Χρυσοστόμου Σμύρνης και των «συν αυτώ Ιεραρχών» την Κυριακή προ της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού.

Ο Γάλλος δημοσιογράφος και ιστορικός Rene Rivaux, απεσταλμένος στη Σμύρνη της εφημερίδας «Le Temps», στο βιβλίο του «Ο θάνατος της Σμύρνης» επιρρίπτει ευθύνη για το μαρτύριο του Χρυσόστομου στην τουρκική στρατιωτική και πολιτική ηγεσία. Γράφει μεταξύ άλλων: «Ο στρατηγός Νουρεντίν πασάς, όταν τον έφεραν μπροστά του, τον εξύβρισε με αισχρό τρόπο και τον κατηγορήσε για τη φιλελληνική του στάση και πρόσθεσε ότι η επόμενη ενέργειά του ήταν να τον παραδώσει στη λαϊκή κρίση. Ο Χρυσόστομος, λοιπόν, παραδόθηκε στο μανιασμένο μουσουλμανικό όχλο. Του ξερίζωσαν τη γενειάδα, τον μαχαίρωσαν, διαμέλισαν και έσυραν το σώμα του μέχρι την τουρκική συνοικία, όπου και τον πέταξαν στα σκυλιά [...]». Ο Rivaux καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η εκτέλεση του Χρυσόστομου ήταν προαποφασισμένη.

Ο τότε Αμερικανός πρόξενος στη Σμύρνη G. Horton στο βιβλίο του «Η κατάρα της Ασίας» γράφει για τον Χρυσόστομο: «Πέθανε σαν μάρτυρας και αξίζει να του απονεμηθούν ύψιστες τιμές από την Ελληνική Εκκλησία και την Ελληνική Κυβέρνηση...».

Στις 14 Δεκεμβρίου 1982, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 60 χρόνων από την καταστροφή, σε έκτακτη συνεδρίαση της Ακαδημίας Αθηνών, ο διαπρεπής ακαδημαϊκός Γ. Μυλωνάς, τελείωσε την ομιλία του με μία συγκλονιστική περιγραφή του μαρτυρίου και της θανατώσεως του Χρυσόστομου.

«Κατά τις τελευταίες ημέρες του Σεπτεμβρίου 1922 μια ομάδα φοιτητών του International College της Σμύρνης και εγώ βρεθήκαμε φυλακισμένοι σε απαίσιο υπόγειο, σ' ένα από τα μπουντρούμια του Διοικητηρίου της Σμύρνης, σ' αυτό ήταν ασφυκτικά στριμωγμένοι Έλληνες Χριστιανοί αιχμάλωτοι, μάλλον άνθρωποι προορισμένοι για θάνατο. Στις 5 το απόγευμα της τελευταίας ημέρας του θλιβερού Σεπτεμβρίου, ένας τουρκοκρής¹⁶ με διέταξε να τον ακολουθήσω στην αυλή. “Είσαι δάσκαλος;”, με ρωτά. “Αυτήν την τιμή είχα” του απαντώ. “Και οι άλλοι που ήσαν μαζί σου είναι φοιτητές;”. “Ναι”, του λέγω. “Γρήγορα μάζεψέ τους και φέρε τους εδώ”. “Ελάτε μαζί μου έξω”, λέγω στους συντρόφους μου. “Φαίνεται ότι ήρθε η ώρα μας. Εμπρός με θάρρος”. Ποια ήταν η έκπληξή μας όταν ακούσαμε τον Τουρκο-κρητικό να λέει: “Θα σας σώσω σήμερα, γιατί ελπίζω αυτό να με βοηθήσει να λησμονήσω μια τρομερή σκηνή που αντίκρισαν τα μάτια μου, σκηνή στην οποία έλαβα μέρος”.

Και συνέχισε: “Παρακολούθησα το χάλασμα του Δεσπότη σας. Ήμουν μ' εκείνους που τον τύφλωσαν, που του βγάζαν τα μάτια και αιμόφυρτο, τον έσυραν από τα γένια και τα μαλλιά στα σοκάκια του Τουρκομαχαλά, τον ξυλοκοπούσαν, τον έβριζαν και τον πετσόκοβαν. Από καιρού σε καιρό, όταν μπορούσε, ύψωνε κάπως το δεξί του χέρι και ευλογούσε τους διώκτες του. Κάποιος πατριώτης μου αναγνωρίζει τη χειρονομία της ευλογίας,μανιάζει, μανιάζει και με το τρομερό μαχαίρι του κόβει και τα δυο χέρια του Δεσπότη. Εκείνος σωριάστηκε στη ματωμένη γη με στεναγμό που φαινόταν ότι ήταν μάλλον στεναγμός ανακουφίσεως παρά πόνου. Τόσο τον λυπήθηκα τότε, που με δύο σφαίρες στο κεφάλι τον

---

¹⁶ τουρκοκρητικός.

αποτελείωσα. Αυτή είναι η ιστορία μου. Τώρα που σας την είπα ελπίζω πως θα ησυχάσω. Γι' αυτό σας χάρισα τη ζωή". "Και πού τον έθαψαν;" ρώτησα με αγωνία. "Κανείς δεν ξέρει πού έριξαν το κομματιασμένο του κορμί"».

Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία ενός πρόσφυγα «Πήγαμε στα Γρεβενά, οπού μείναμε πέντε μέρες. Μετά σκορπίσαμε στα γύρω χωριά. Εδώ στο Βατολάκο ήρθαμε το 1925 και οι πιο πολλοί βρίσκονται στο χωριό Φυλή Γρεβενών. Δόξα τω Θεώ, καλούτσικα είναι εδώ. Έχουμε γεωργία, κάναμε καπνά, σταφύλια, τα παιδιά μας μαθαίνουν γράμματα. Δεν έχουμε πια το φόβο των Τούρκων».

Οι Αθηναίοι τους αντιμετώπισαν με δυσπιστία και ζήλια. Ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες βρέθηκαν να αναζητούν μια νέα πατρίδα. Τους έλεγαν «τουρκόσπορους» και δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι ντόπιοι τους εκμεταλλεύονταν και τους συμπεριφέρονταν με περιφρόνηση.

Σχετικά με τους πρόσφυγες νωρίτερα: Πολλοί αρρώστησαν από τις κακουχίες στα πλοία. Η φυματίωση, η χολέρα έκαναν πολλούς να μη φτάσουν στην Ελλάδα. Όσοι έφτασαν στην Ελλάδα και ήταν άρρωστοι μπήκαν σε καραντίνα μέχρι να γίνουν καλά.

Όσοι ήρθαν στην Αττική τους πήγανε στο νησί του Αγίου Γεωργίου για ανάρρωση και μετά στη Νίκαια, στο Κερατσίνι, στη Δραπετσώνα και αλλού. Στον Πειραιά τους έβαζαν στοιβαγμένους έτρωγαν και κοιμόντουσαν μέσα σε αποθήκες.

Στον Άγιο Παντελεήμονα, στην Αμφιάλη, στην Ευγένεια και στην Ανάσταση έμειναν σε παράγκες χωρίς φαγητό. Αυτά είναι μερικά από τα πολλά λογοτεχνικά κείμενα που έχουν ως θέμα τους την προσφυγιά και τις αναμνήσεις των αλησμόνητων πατρίδων.

3.7.3 Αφηγήσεις των προσφύγων σχετικά με τις συνθήκες που αντιμετώπισαν στην Ελλάδα

Η Ραλλού Παπαθανασίου γεννήθηκε το 1919 στη Πέργαμο της Μικράς Ασίας. Η Μικρασιατική καταστροφή τη βρήκε σε ηλικία τριών ετών. Η μοίρα ήταν ιδιαίτερα σκληρή για την οικογένεια της μικρής Ραλλούς. Το 1920 έχασε τη μάνα της Ευθαλία και το 1922, στη δίνη των φοβερών γεγονότων, έχασε τον πατέρα της Λεωνίδα και την αδελφή της Βασιλική. Μαζί με τον αδελφό της Χαράλαμπο, ο οποίος ήταν δύο χρονών τότε, γαντζώθηκε στο λαιμό του παππού της Θεράποντα Φωτιάδη και μπήκε σ' ένα καράβι για τη Μυτιλήνη και από εκεί για τον Πειραιά. Ο παππούς ήταν ένας υπέροχος άνθρωπος που φορτώθηκε στην πλάτη τα δυο μωρά μαζί με ένα τσουβάλι με όλα τα υπάρχοντά τους. Στην ψυχή του κουβάλησε πολλή αγάπη, υπομονή και αρχοντιά.

Το βράδυ της 21ης Σεπτεμβρίου το καράβι αυτό έφθασε στον κόλπο της Ναυπάκτου. Το επόμενο πρωί τα καΐκια των Ναυπακτίων ναυτικών προσέγγισαν το πλοίο και κατέβασαν στο λιμάνι της Ναυπάκτου 700 άτομα. Ανάμεσά τους και η τρίχρονη Ραλλού, ο δίχρονος αδελφός της Χαράλαμπος και ο παππούς της Θεράπων Φωτιάδης.

«Εγώ τότε ήμουν τριών χρονών και θυμάμαι πολύ λίγα πράγματα. Όμως θυμάμαι πολύ καλά τις ατέλειωτες συζητήσεις που έκαναν οι μεγαλύτεροί μας λίγα χρόνια αργότερα. Άκουγα λοιπόν από τον παππού μου: «Οι πρόσφυγες ήρθαν στη Ναύπακτο από τη Μυτιλήνη με το ελληνικό φορτηγό ατμόπλοιο «Μενέλαος». Μόλις είδαν ανοικτά του λιμανιού τη μικρή πόλη της Ναυπάκτου, πολλοί πρόσφυγες τρόμαξαν. Τους φάνηκε σαν ένα μικρό χωριό. Κάποιοι δε θέλανε να βγουν στο λιμάνι. Την άλλη μέρα πήγαν οι αρχές της πόλης και τους έπεισαν να κατέβουν».

«Ως τόπος προσωρινής κατοικίας μας χρησιμοποιήθηκαν τα κτίρια των σχολείων. Στη συνέχεια οι περισσότεροι πρόσφυγες έμειναν μέχρι το 1927 σε τμήμα του αρχοντικού Μπότσαρη και σε διάφορες κατοικίες που επιτάχτηκαν για την προσωρινή στέγαση των προσφύγων. Αργότερα, κατασκευάστηκαν προσφυγικές κατοικίες από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.). Οι περισσότεροι πρόσφυγες έμειναν εκεί, ενώ κάποιοι τακτοποιήθηκαν με δικά τους έξοδα. Η οικογένεια του παππού μου τον πρώτο καιρό διέμεινε με ενοίκιο στο κέντρο της πόλης, στην οικία Σερεμέτη, μέχρι το 1937 που εγκαταστάθηκε μόνιμα στα προσφυγικά».

Πολλοί από τους πρόσφυγες που κατέβηκαν από το καράβι «Μενέλαος» το Σεπτέμβριο του 1922 έφυγαν και εγκαταστάθηκαν σε μέρη όπου είχαν εγκατασταθεί οι δικοί τους συγγενείς και χωριανοί. Περίπου οι μισοί έμειναν στη Ναύπακτο. Κάποιοι άλλοι επίσης ήρθαν αργότερα είτε για να ενσωματωθούν με τους συγγενείς τους που ήδη βρίσκονταν εδώ, είτε επειδή θεώρησαν καλύτερη περίπτωση την εγκατάστασή τους στη Ναύπακτο».

«Ήταν δύσκολο για όλους μας να συνηθίσουμε να ζούμε ξαφνικά σ' έναν ξένο τόπο. Οι μεγαλύτεροι δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι οι αγώνες μιας ζωής πήγαν χαμένοι. Κατά βάθος πίστευαν ότι κάποια μέρα θα γύριζαν πίσω στις εστίες τους. Έτσι πίστευαν ότι η παραμονή τους στην Ελλάδα ήταν προσωρινή. Αντίθετα, εμείς οι νεότεροι προσαρμοστήκαμε καλύτερα και νωρίτερα. Με την πάροδο των χρόνων όμως όλοι σταματήσαμε να τρέφουμε φρούδες ελπίδες».

Μετά τον πόλεμο του 1940 έγιναν δρόμοι, αποχέτευση και ηλεκτροφωτισμός. Τα επόμενα χρόνια κτίστηκαν πολλές κατοικίες και έτσι ο προσφυγικός οικισμός ενσωματώθηκε στην πόλη».

«Αρκετοί πρόσφυγες ασχολήθηκαν επαγγελματικά με τη θάλασσα. Άλλοι ως ψαράδες, άλλοι ως ναυτικοί και άλλοι ως εργάτες θαλάσσης. Μερικοί ασχολήθηκαν με το μικρεμπόριο και τρεις οικογένειες με τη γεωργία. Ο Δημήτρης Συνανίδης δημιούργησε εργαστήριο – βυρσοδεψείο.

Γενικά μπορώ να πω ότι οι μικρασιάτες πρόσφυγες ήταν άνθρωποι ιδιαίτερα ενεργητικοί, προοδευτικοί και δημιουργικοί. Παρόλες τις δύσκολες συνθήκες που βρήκαν, αγωνίστηκαν να ανασυντάξουν την κατεστραμμένη ζωή τους με καρτερικότητα, χωρίς μεμψιμοιρίες, και τα κατάφεραν με ό,τι και αν καταπίαστηκαν. Η εγκατάστασή τους στη Ναύπακτο έδωσε νέα πνοή στην γεωργία, στην αλιεία, στη βιοτεχνία και γενικά στην οικονομία της πόλης».

Πολλές οικογένειες προσφύγων δεν είχαν αρχηγό οικογένειας άνδρα, αλλά γυναίκα. Οι άνδρες ή είχαν σκοτωθεί στον πόλεμο ή κρατήθηκαν αιχμάλωτοι από τους Τούρκους. Έτσι

λοιπόν οι γυναίκες αυτές ήταν υποχρεωμένες να εργαστούν για να ζήσουν τα παιδιά τους. Εργάστηκαν ως πλύστρες, οικιακές βοηθοί, εργάτριες σε αγροτικές εργασίες και όπου αλλού εύρισκαν δουλειά. Ήταν γυναίκες δυναμικές και κατάφεραν να επιβιώσουν και να βοηθήσουν τα παιδιά τους να πετύχουν και να ευημερήσουν.

Από αυτά που αντιλήφθηκα όταν μεγάλωσα, μπορώ να πω ότι στην αρχή υπήρξε μια ένταση στις σχέσεις προσφύγων και ντόπιων. Για παράδειγμα οι επιτάξεις κατοικιών και η υποχρεωτική συγκατοίκηση ήταν λογικό να δημιουργήσουν μια ένταση στις καθημερινές σχέσεις των ανθρώπων. Το ίδιο συνέβη και στο χώρο της εργασίας. Η είσοδος τόσων νεοφερμένων ανέργων προσφύγων δημιούργησε ανατροπή και στις συνθήκες εργασίας. Παρά ταύτα στη Ναύπακτο δεν υπήρξε ιδιαίτερο πρόβλημα. Δεν υπήρξαν τα προβλήματα ή οι τσακωμοί που ακούγαμε ότι γίνονταν σε άλλα μέρη που είχαν εγκατασταθεί πολλοί πρόσφυγες. Προσωπικά εγώ τελείωσα το Γυμνάσιο στη Ναύπακτο και δεν αντιμετώπισα ποτέ κανένα πρόβλημα με τους συμμαθητές μου.

Σαν γενική εκτίμηση μπορώ να πω ότι οι προσφυγοπούλες ήταν πιο δυναμικές, πιο πολιτισμένες, καλύτερες νοικοκυρές και περισσότερο καθαρές από τις ντόπιες. Αυτό δημιούργησε ένα κλίμα αρνητικό στους ντόπιους που δεν αποδέχονταν εύκολα τη γυναίκα πέρα από καθορισμένα πρότυπα. Για το λόγο αυτό ακούστηκαν και κάποιες άδικες κατ'εμένα κατηγορίες για την ηθική των ελληνίδων της Μικράς Ασίας. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι Έλληνες της Μικράς Ασίας έφεραν έναν άλλο πολιτισμό και έδωσαν με την παρουσία τους εδώ μια έντονη δυναμική στην οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης.

Παρά το γεγονός ότι καταγόμασταν από διάφορα μέρη της Μικράς Ασίας, δεν υπήρξαν ιδιαίτερες αντιπαλότητες μεταξύ μας. Αντίθετα θα 'λεγα ότι η φτώχεια και η ανέχεια μας ένωνε. Κυρίως οι γυναίκες είχαμε δημιουργήσει μια ζωντανή γειτονιά με αλληλεγγύη και συμπαράσταση στη λύπη και στη χαρά. Στα προσφυγικά σπίτια ακόμη και σήμερα οι παλιότεροι εξακολουθούμε να καθόμαστε τα καλοκαιρινά σούρουπα και βράδια έξω από τα σπίτια μας με ανοιχτές τις πόρτες, διατηρώντας έτσι ενεργούς τους δεσμούς ανάμεσα στις γενιές. Με αφορμή διάφορες γιορτές δημιουργούσαμε μεγάλες παρέες και γλεντούσαμε.

Αρχίσαμε να βαδίζουμε πιασμένοι απ' το χέρι, κοντά ο ένας στον άλλον, χαμένοι, μουδιασμένοι, δισταχτικοί, σαν να 'μαστε τυφλοί και δεν ξέρουμε που θα μας φέρει το κάθε βήμα που αποτολμούσαμε. Γυρεύαμε ξενοδοχείο στο λιμάνι για ν' ακουμπήσουμε και να περιμένουμε τους δικούς μας. Όπου όμως κι αν ρωτούσαμε, παίρναμε την ίδια στερεότυπη απόκριση:

-Απ' τη Σμύρνη έρχεστε; Δε δεχόμαστε πρόσφυγες.

-Μα θα σας πληρώσουμε καλά, άνθρωποι του Θεού, έλεγε η θεία Ερμιόνη. Εκείνοι επέμεναν στην άρνησή τους: -Φοβόμαστε τις επιτάξεις. Δε μάθατε λοιπόν πως στη Χίο, στη Μυτιλήνη, στη Σάμο έφτασε προσφυγολόγι κι επιτάξανε όλα τα σχολεία, τα ξενοδοχεία, τα πάντα;

-Τι θέλαμε, τι γυρεύαμε μεις να 'ρθούμε σε τούτον τον αφιλόξενο τόπο, έλεγε η κυρία Ελβίρα. Τι θέλαμε και τι γυρεύαμε να χωριστούμε από τους άνδρες μας!

Στο τέλος βρέθηκε ένας αναγκεμένος ξενοδόχος και μας έδωσε ένα σκοτεινό, άθλιο δωμάτιο με έξι κρεβάτια. Για πότε γινήκαμε πραγματικοί πρόσφυγες δεν το καταλάβαμε. Μέσα σε λίγα εικοσιτετράωρα όλος ο κόσμος αναποδογύρισε. Βαπόρια φτάναν το ένα πίσω από τ' άλλο και ξεφόρτωναν κόσμο, έναν κόσμο ξεκουρντισμένον, αλλόκοτο, άρρωστο, συφοριασμένο, λες κι έβγαινε από φρενοκομεία, από νοσοκομεία, από νεκροταφεία. Έπηξαν οι δρόμοι, το λιμάνι οι εκκλησιές, τα σχολειά, οι δημόσιοι χώροι. Στα πεζοδρόμια γεννιόνταν παιδιά και πέθαιναν γέροι. Ενάμισι εκατομμύριο άνθρωποι βρεθήκανε ξαφνικά έξω απ' την προγονική τους γη. Παράτησαν σκοτωμένα παιδιά και γονιούς άταφους. Παράτησαν περιουσίες, τον καρπό στα δένδρα και στα χωράφια το φαΐ στη φουφού, τη σοδειά στην αποθήκη το κομπόδεμα στο συρτάρι, τα πορτρέτα των προγόνων στους τοίχους. Και βάλθηκαν να τρέχουν να φεύγουν κυνηγημένοι απ' το τούρκικο μαχαίρι και τη φωτιά του πολέμου. Έρχεται μια τραγική στιγμή στη ζωή του ανθρώπου, που το θεωρεί τύχη να μπορέσει να παρατήσει το έχει του, την πατρίδα του το παρελθόν του και να φύγει, να φύγει λαχανιασμένος αποζητώντας αλλού τη σιγουριά. Άρπαξαν οι άνθρωποι βάρκες, καΐκια, σχεδίες, βαπόρια, πέρασαν τη θάλασσα σ' έναν ομαδικό, φοβερό ξενιτεμό. Κοιμήθηκαν αποβραδής νοικοκυραίοι στον τόπο τους και ξύπνησαν φυγάδες, θαλασσοπόροι, άστεγοι, άποροι, αλήτες και ζητιάνοι στα λιμάνια του Πειραιά, της Σαλονίκης, της Καβάλας του Βόλου, της Πάτρας.

Ενάμισι εκατομμύριο αγωνίες και οικονομικά προβλήματα ξεμπαρκάρανε στο φλούδι της Ελλάδας, με μια θλιβερή ταμπέλα κρεμασμένη στο στήθος: «Πρόσφυγες!» Που να ακουμπήσουν οι πρόσφυγες; Τι να σκεφτούν; τι να ξεχάσουν; τι να πράξουν; που να δουλέψουν; πώς να ζήσουν;

Τρέμαν ακόμα απ' το φόβο. Τα μάτια τους ήταν κόκκινα απ' το αιμάτινο ποτάμι της κόλασης που διάβηκαν. Και σαν πάτησαν σε στέρεο έδαφος, μετρήθηκαν να δουν πόσοι φτάσανε και πόσοι λείπουν. Κι οι ζωντανοί δεν το πιστεύανε, μόνο άπλωναν τα χέρια τους στο κορμί τους και το ψάχνανε, για να βεβαιωθούνε πως δεν ήταν βρικόλακες. Και ψάχναν και για την ψυχή τους, να δουν αν ήταν στη θέση της. Μ' αυτή ήταν άφαντη. Είχε μείνει πίσω στην πατρίδα κοντά στους αγαπημένους νεκρούς και στους αιχμαλώτους, κοντά στα σπιτάκια, στα χωράφια, στις δουλειές...

Κι είπαν: περαστικοί είμαστε, ας βολευτούμε όπως - όπως , κι αύριο θα ματαγυρίσουμε στα μέρη μας. Κι αποζητούσαν, τούτη την ελπίδα, με την ίδια λαχτάρα σαν το ψωμί το νερό και τ' αλάτι. Τόσοι ήταν, ενάμισι εκατομμύριο ρωμιοί μικρασιάτες, που στριφογύριζαν τώρα στο καύκαλο της Ελλάδας, σαν περιπλανώμενοι ιουδαίοι διωγμένοι από τη γη της Χαναάν. Χωρίς πατρίδα χωρίς δουλειά χωρίς σπίτι. Και μόλις χτες να θυμάσαι πως ήσουνα νοικοκύρης. Ψάχναν για τον αίτιο, αναθεμάτιζαν τον ουρανό, τη γης ,τον Κεμάλ το Βενιζέλο τον Κωνσταντίνο, την Αντάντ, τον πόλεμο. Μα πριν απ' όλα τον ύπουλο τον Άγγλο, τον υπολογιστή, το διπλοπρόσωπο, το σφετεριστή που έκανε μπίζνες και αυτοκρατορική πολιτική με το αίμα και τη δυστυχία ενός λαού....

Είμαστε ένας λαός με παλικαρίσια ψυχή, που κράτησε τα βαθιά κοιτάσματα της μνήμης του σε καιρούς ακμής και σε αιώνες διωγμών και άδειων λόγων. Τώρα που ο τριγυρινός μας κόσμος μοιάζει να θέλει να μας κάνει τρόφιμους ενός οικουμενικού πανδοχείου, θα την απαρνηθούμε άραγε αυτή τη μνήμη; Θα το παραδεχτούμε τάχα να γίνουμε απόκληροι;

Γ. Σεφέρης

4. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

4.1 Ιστορική εξέλιξη (1642-1922)

Τα πρώτα σχολεία στα παράλια λειτούργησαν μέσα σε εκκλησίες με δασκάλους ιερείς ή κάποιους από τους ελάχιστους μορφωμένους κατοίκους και βιβλία εκκλησιαστικά όπως το Αλφαβητάρι, το Ψαλτήρι και την οκτώηχο καθώς και με πρωτόγονα μέσα γραφής, όπως πλάκες από κολοκύθια ή οστά ζώων και μελάνι από καπνά.

4.2 Σχολεία

Χωρίζονται σε δύο κατηγορίες: α) αυτά της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης: παιδαγωγείο, γραμματοδιδασκαλείο, αλληλοδιδασκτικά-συνδιδασκτικά σχολεία, νηπιαγωγεία, αρρεναγωγεία, παρθεναγωγεία, πρότυπα δημοτικά, αστικές σχολές, νυχτερινά και ορφανοτροφεία και β) της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: ελληνικά, κεντρικές σχολές, ημιγυμνάσια, γυμνάσια και επαγγελματικές σχολές.

Πρέπει να γίνει ειδική αναφορά στα νηπιαγωγεία, όπου δεν είχαν τον ίδιο σκοπό με τα σύγχρονα. Εκεί φοιτούσαν τα νήπια έως το 5^ο ή 6^ο έτος της ηλικίας τους, με σκοπό να ακούν και να μαθαίνουν Ελληνικά, τα οποία είχαν ξεχάσει οι Τουρκόφωνοι γονείς τους. Για το λόγο αυτό κοινότητες με πληθυσμό άνω των 50 κατοίκων ίδρυσαν νηπιαγωγεία. Ως ειδικά σχολεία θεωρούνται το εμπορικό γυμνάσιο “*Ecole Speciale de Commerce*”, η Λαϊκή Σχολή της Αττάλειας για μεγάλης ηλικίας άτομα, το Λαϊκό Κέντρο Σμύρνης με 600 μέλη υπήρχε δημόσια βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο κ.ά.

Η ελληνική παιδεία ήκμασε και πολλές σχολές λειτούργησαν κάνοντας μεγάλο έργο. Μερικές από αυτές ήταν η Σχολή της Χάλκης, το Ιωακείμειο Παρθεναγωγείο, η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης και βέβαια η Μεγάλη του Γένους Σχολή, όπου ο ρόλος της υπήρξε καθοριστικός στον τομέα της παιδείας του Γένους, εφόσον λειτούργησε στην Κωνσταντινούπολη καθ' όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, της Οθωμανικής στη συνέχεια και του νεότερου τουρκικού κράτους μετά το 1923 ως τις μέρες μας.

Οι υποψήφιοι δάσκαλοι σπούδαζαν στην Κωνσταντινούπολη, στην Αθήνα, στο Διδασκαλείο των Αρρένων της Ευαγγελικής Σχολής και στα Διδασκαλεία του Ομήριου

Παρθεναγωγείου. Η διαδικασία ανέγερσης σχολείων αφού πέρασε από το Πατριαρχείο κατέληγε στις Τουρκικές αρχές για τη σχετική άδεια. Η ηλικία των μαθητών ήταν από 6-15 ετών και η φοίτηση δεν ήταν υποχρεωτική. Η σχολική χρονιά άρχιζε στις 15 Σεπτεμβρίου και τελείωνε στα τέλη Ιουνίου με λαμπρές σχολικές εορτές. Τα μαθήματα ήταν διαφορετικά από σχολείο σε σχολείο. Από το 1899 διδάσκονταν θρησκευτικά, ελληνικά, μαθηματικά, φυσιογνωστικά, ιστορία, γεωγραφία, τεχνικά, γαλλικά, τουρκικά, αμπελουργία, καταστιχογραφία, εργόχειρα, και οικιακή οικονομία. Προϊστάμενοι των σχολείων ήταν οι εκλεγμένες από την κοινότητα εφορείες και ο οικείος Μητροπολίτης που ήταν επίτιμος πρόεδρος όλων. Από τους πιο άξιους ιεράρχες αναφέρουμε τον Μητροπολίτη Εφέσου Αγαθάγγελο, τον Προύσας Ναθαναήλ και τον Φιλαδέλφειας Χρυσόστομο.

Πρωταρχικό ρόλο είχαν ηρωικοί δάσκαλοι που η δουλειά τους γινόταν δυσκολότερη με τις προσηλυτιστικές κινήσεις πρακτόρων δυτικών κρατών. Οι Τουρκικές αρχές αδιαφορούσαν για την εκπαίδευση των υπόδουλων και η οικονομική ενίσχυση από την Ελλάδα ήρθε μόλις τον 20^ο αιώνα, και ήταν περιορισμένη¹⁷.

Τα πρώτα υποτυπώδη σχολεία λειτούργησαν μέσα σε εκκλησίες με δασκάλους ιερείς. Το πρώτο ορθόδοξο σχολείο ιδρύθηκε στη Σμύρνη το 1708 με το όνομα «Σχολείο του Χριστού» και δάσκαλο τον Διαμαντή Ρύσιο, παππού του Αδαμάντιου Κοραή. Με τα χρόνια βέβαια, δεκάδες σχολεία εμφανίσθηκαν σε όλες τις πόλεις της Μικράς Ασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι στην Σάρτη το 1875 οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν Τουρκόφωνοι αλλά 20 χρόνια μετά το 1896, ελάχιστοι νέοι δεν μιλούσαν ελληνικά. Αυτό ήταν το αποτέλεσμα της καλής δουλειάς που γινόταν στα σχολεία.

Η αντίστροφη μέτρηση για την παιδεία άρχισε το 1908, με την εθνικιστική πολιτική των Νεότουρκων. Το 1984-85 η Θεολογική Σχολή της Χάλκης έκλεισε ελλείψει μαθητών. Η Μεγάλη του Γένους Σχολή από το 1989 λειτουργεί ως μικτό λύκειο έχοντας όμως μικρό αριθμό μαθητών. Στο Ιωακείμειο κατά την περίοδο 1935-36 καταργούνται οι τέσσερις

---

¹⁷ Η σπουδαία ανάπτυξη της παιδείας μέσα από τα γράμματα και τις τέχνες αποδεικνύεται από την πνευματική ανάπτυξη περιοχών που έτυχε να μετοικίσουν μικρασιάτες. Ένας τέτοιος τόπος είναι η Λέσβος, αποτέλεσμα αυτής της πνευματικής ανάπτυξης λόγω των συγκεκριμένων ανθρώπων μετά τη μικρασιατική καταστροφή είναι «η Λεσβιακή Άνοιξη». «[...]Είναι, θα πρέπει να ομολογήσω, αυτή η θεϊκή επίδραση που από τότε θα συνεχίσει να εμπνέει το πνεύμα των ανθρώπων που έχουν τη τύχη να γεννιούνται πάνω σ' αυτό το ευλογημένο νησί. Ένα απίθανο είδος ανθρώπων με λογής επαγγέλματα, και ταυτόχρονα λογοτέχνες, απλοί και μαστόροι στο γράψιμο, σπουδαγμένοι κι ασπούδαστοι, σημαντικές μορφές που έδωσαν μια καλλιτεχνική ζωτικότητα σ' ολόκληρο το νησί που την ονόμασαν «**Λεσβιακή Άνοιξη**». Και «**...δεν μπορούσες να ανήκεις στη Λεσβιακή Άνοιξη χωρίς να είσαι Μυτιληνιός, μηδέ να είσαι Μυτιληνιός χωρίς να είσαι σπουδαίος**» έλεγε ακόμα ο Ασημάκης Πανσέληνος.

Μια ατελείωτη Άνοιξη που ανθοφόρησε τότε και συνεχίζει «εν διαρκή καρποφορία». Κίνητρο δυνατό, αναμφίβολα, το Γυμνάσιο της Μυτιλήνης με καθηγητές άξιους και με υψηλή προσωπικότητα που προσπαθούσαν να συμβάλλουν στην ανάταση της ψυχής, να δώσουν περιεχόμενο στη ζωή της νεολαίας, να δημιουργήσουν ένα πνεύμα ανεξαρτησίας και να τεθούν τα θεμέλια σ' ένα κίνημα πνευματικής αναγέννησης.

Αποκορύφωμα, σίγουρα, η πνευματική κίνηση των χρόνων μετά την Μικρασιατική καταστροφή, γύρω στο 1925 όταν εμφανίζεται η κατά τα άλλα παλαβοπαράια γνωστή σαν η «**Ορδή των Βασιθουζούκων**». Τι τίτλος κι αυτός! Έδρα τους τα ουζάδικα της Μυτιλήνης. Τι άνθρωποι κι αυτοί που μπροστά τους όλη η Ελλάδα γονάτισε με σεβασμό. «Με μια αιολική πνευματική λεβεντιά, που πάει αντάμα με την υπεροψία της ράτσας και το πάθος για την τέχνη». Αναμφίβολα κατέχουν, μια ζηλευτή θέση, στην πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Στρατής Μυριβήλης, Θείελπις Λεφκιάς, Φώτης Κόντογλου, Ασημάκης Πανσέληνος, Στρατής Παπανικόλας, Αντώνης Πρωτοπάτσος, Στρατής Ελευθεριάδης, Στρατής Παρασκευαΐδης, Στρατής Βαρελτζίδης, Γιώργος Βαλέτας, Παναγιώτης Κεφάλας, Δημήτρης Βερναρδάκης, Νίκος Σαραντάκος, Στρατής Αναστασέλλης, Τέρπαντρος Αναστασιάδης, Τάκης Κόντος, Ασημάκης Βεϊνόγλου, Φοίβος Ανατολέας, Κώστας Φριλίγγος, Ηλίας Βενεζής και τόσο άλλοι». Βλ. http://miithymnaios.blogspot.gr/2007_12_01_archive.html.

πρώτες τάξεις του Δημοτικού, το 1962 καταργούνται οι υπόλοιπες δύο και το 1988 αναγκαστικά διακόπτεται η λειτουργία του¹⁸.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί η ανάπτυξη της φιλοσοφίας, της αρχής των επιστημών στα παράλια της Μικράς Ασίας από τους Έλληνες την αρχαϊκή περίοδο, μετά την παρουσία τους, ως αποίκων στις περιοχές αυτές, όπου ίδρυσαν τις αποικίες τους όπως έχει ήδη αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα. Ανάλογη πνευματική κίνηση παρατηρούμε σε όλες τις περιοχές όπου έχει εξαπλωθεί ο ελληνισμός π.χ. στην Κάτω Ιταλία (Μεγάλη Ελλάδα)¹⁹.

5. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

5.1 Αρχαιότητα

Κατά τον 6^ο αιώνα π.Χ. οι ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας αποτελούσαν το επίκεντρο του ελληνικού πολιτισμού. Στο βορειότερο τμήμα των ανατολικών ακτών του Αιγαίου, βρίσκονταν οι αιολικοί οικισμοί. Στο κέντρο των ανατολικών ακτών του Αιγαίου, στη Χίο, στη Σάμο και στις απέναντι ακτές, βρίσκονταν οι πόλεις των αιώνων οι οποίες

---

¹⁸ Για τα σχολεία και κυρίως το ανεπτυγμένο σύστημα υγείας με πολλά νοσοκομεία στη Μικρά Ασία βλ. και Παύλος Κ. Τούτουζας, *Αιγαίο Πηγή Πολιτισμού και Καρδιολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011.

¹⁹ «Περισσότερα από χίλια χρόνια μεσολάβησαν από την εποχή που γράφτηκαν τα παλαιο-βαβυλωνιακά μαθηματικά κείμενα και ο αιγυπτιακός πάπυρος του Rhind όπου να χαράζει μια νέα εποχή στην ιστορία της επιστήμης, η εποχή της ελληνικής επιστήμης. Εδώ οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι λέγοντας «ελληνική επιστήμη» δεν εννοούμε απλώς την επιστήμη που αναπτύχθηκε εντός των συνόρων της σημερινής Ελλάδας, αλλά την επιστημονική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι άνθρωποι που μιλούσαν και έγραφαν στην ελληνική γλώσσα. Έτσι, η πρόιμη ελληνική επιστήμη του 6ου και του 5ου π.Χ. αι. αναπτύχθηκε κυρίως από πληθυσμούς που κατοικούσαν στην **Ιωνία**, στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και στη Μεγάλη Ελλάδα (Σικελία και Κάτω Ιταλία). Τον 4ο π.Χ. αι. το κέντρο της επιστημονικής δραστηριότητας μεταφέρθηκε στην Αθήνα και ιδίως στην Ακαδημία που ίδρυσε ο Πλάτων περί το 385 π.Χ. και στο Λύκειο που ίδρυσε ο Αριστοτέλης το 337/6 π.Χ., καθώς με τα δύο αυτά κορυφαία πνευματικά ιδρύματα συνδέθηκαν με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο όλοι σχεδόν οι διανοητές του 4ου π.Χ. αι. τους οποίους γνωρίζουμε, από οποιοδήποτε μέρος της Ελλάδας κι αν κατάγονταν. Στην ελληνιστική περίοδο εξάλλου, η πιο σημαντική εστία επιστημονικής έρευνας γίνεται η Αλεξάνδρεια της σημερινής Αιγύπτου. Εκεί γράφονται τα δύο πιο γνωστά ελληνικά επιστημονικά συγγράμματα, τα *Στοιχεία* [ή *Στοιχείωσις*] του Ευκλείδη και η *Μαθηματική σύνταξις* του Πτολεμαίου. Τέλος, για να αναφέρουμε ένα ακόμη παράδειγμα, ο Νικόμαχος, συγγραφέας μιας Αριθμητικής εισαγωγής που άσκησε μεγάλη επίδραση σ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, έζησε τον 1ο μ.Χ. αι. στην πόλη Γέρασα της Παλαιστίνης, όχι μακριά από την Ιερουσαλήμ. Από τα λίγα αυτά παραδείγματα βλέπουμε ότι η ελληνική επιστήμη απλώνεται σε μια έκταση που ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της σημερινής Ελλάδας, ενώ πολύ μεγάλη είναι και η χρονική περίοδος που καλύπτει, αφού **αρχίζει ήδη από τον 6ο π.Χ. αι., για να διαρκέσει ως τον 6ο μ.Χ. αιώνα.**

Από τις αρχές του 3ου π.Χ. αι. η πνευματική εστία του ελληνόφωνου κόσμου δεν είναι πια η Αθήνα αλλά η Αλεξάνδρεια της σημερινής Αιγύπτου, η πιο σημαντική από τις δεκαέξι πόλεις με αυτό το όνομα που ίδρυσε ο Μέγας Αλέξανδρος. Αν και η Αίγυπτος ήταν το μικρότερο από τα τρία βασίλεια στα οποία μοιράστηκε η αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου μετά το θάνατο του το 323 π.Χ., πολύ γρήγορα έγινε το πλουσιότερο και καλύτερα διοικούμενο. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στους τρεις πρώτους βασιλείς της δυναστείας των Πτολεμαίων (Σωτήρ, Φιλάделφος και Ευεργέτης), που διαδέχθηκαν ο ένας τον άλλον από το 305 ως το 221 π.Χ. Επί Πτολεμαίου του Α' η Αλεξάνδρεια έγινε πρωτεύουσα της Αιγύπτου. Η διοίκηση της από τους Πτολεμαίους είχε ως αποτέλεσμα να εξελιχθεί η πόλη αυτή σε **πολιτιστικό κέντρο** και να γίνει για πολλούς αιώνες η σπουδαιότερη **εστία επιστημονικής δραστηριότητας** σε ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο». Βλ. <http://blogs.sch.gr/isi-glavas/archives/1252>

συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος του πλούτου των Ελλήνων. Νοτιότερα στη Ρόδο και στην Κω και στις κοντινές ακτές, βρίσκονταν οι πόλεις που είχαν ιδρυθεί από τους Δωριείς.

Η πλούσια Κόρινθος η ισχυρή Σπάρτη και η Αθήνα, φαίνονταν ασήμαντες σε σύγκριση με τη Μίλητο και την Έφεσο και άλλες μικρότερες μικρασιατικές πόλεις. Οι Έλληνες της Ιωνίας είχαν αναπτύξει εμπορικές σχέσεις με πολλές περιοχές της Μεσογείου και είχαν ιδρύσει περισσότερες αποικίες από όσες οι Έλληνες της ηπειρωτικής Ελλάδας. Το εμπόριο έφερνε στα μικρασιατικά παράλια πλούτο και πολιτιστική άνθιση. Αυτό γιατί εκεί κατέληγαν παλαιοί εμπορικοί δρόμοι από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας (Μεσοποταμία, Παλαιστίνη). Από την αρχαιότητα εμπορεύονταν γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα. Ακόμη η Κύμη ασχολούνταν κυρίως με το θαλάσσιο εμπόριο.

Το 560 π.Χ. ο Κροίσος ανέλαβε τη βασιλεία των Λυδών πολιόρκησε την Έφεσο και επέβαλε στις ελληνικές πόλεις να του καταβάλουν ετήσιο φόρο υποτέλειας και να τον ενισχύουν στρατιωτικά όποτε το ζητούσε. Παρόλα αυτά η εξουσία του Κροίσου δεν υπήρξε καταπιεστική. Επέτρεπε στους Έλληνες να ρυθμίζουν μόνοι τους τις εσωτερικές τους υποθέσεις και να επιλέγουν το πολίτευμα κάθε πόλης. Υπό αυτές τις συνθήκες η Έφεσος απέκτησε δημοκρατικό πολίτευμα το οποίο διατηρήθηκε έως την περσική κατάκτηση.

Το 550 μ.Χ. κυκλοφόρησαν στη Μικρά Ασία τα πρώτα ασημένια νομίσματα. Είχαν επάνω τους την προτομή του λιονταριού ή ταύρου ενώ για την Αίγινα είχαν την προτομή της χελώνας. Το πιο διαδεδομένο νόμισμα ήταν αυτό με την χελώνα. Μέχρι το 400 π.Χ. τα νομίσματα έγιναν το κατ' εξοχήν μέσο συναλλαγής σε όλη την Ελλάδα, χωρίς όμως να επιβάλλεται συγκεκριμένο νόμισμα. Τα πρωιμότερα νομίσματα από την Έφεσο προέρχονται από ανασκαφικό στρώμα που σφραγίστηκε με την ανέγερση του μεγάλου αρχαϊκού ναού της Αρτέμιδας το 560 π.Χ. Στην ανέγερση συνέβαλε οικονομικά και ο Κροίσος. Γύρω στο 240μ.Χ. η οικονομία της Μικράς Ασίας άρχισε να καταστρέφεται καθώς οι πρώτοι Γαλάτες άρχισαν να κατακτούν εδάφη και να εγκαθίστανται μόνιμα στις ανατολικές ακτές της Μικράς Ασίας.

5.2 Βυζάντιο

Το βυζαντινό εμπόριο περνούσε από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας και άγγιζε την περιφέρειά της με τελικό προορισμό την Κωνσταντινούπολη. Αναλυτικότερα εξετάζονται, πρώτον το υπερτοπικό εμπόριο με ακτίνα 50 έως 300 χιλιόμετρα των παραμεθόριων περιοχών της Μικράς Ασίας και ιδιαίτερα της περιοχής της Τραπεζούντας με τις όμορες προς τη Μικρασιατική χερσόνησο περιοχές και δεύτερον, το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων με ακτίνα πέραν των 300 χιλιομέτρων που αφορούσε κυρίως τα πολυτίμα προϊόντα της Ανατολής, καρυκεύματα, αρώματα και βαφικά. Πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για υπερ-όρια εμπορικά δίκτυα που εκτείνονται πέραν των μικρασιατικών συνόρων.

Κατά την προβυζαντινή περίοδο, προϊόντα προοριζόμενα για εξαγωγή παράγαγαν κυρίως οι επαρχίες του κεντρικού μικρασιατικού υψιπέδου. Η Καππαδοκία εξήγαγε ενδύματα από δέρματα λαγού, όμορφες βαβυλωνιακές γούνες και αυτοκρατορικούς

ίππους. Η Γαλάτεια και η Φρυγία παρήγαγαν εξαιρετα ενδύματα ενώ πασίγνωστη ήταν ως *vestis laondicensa* ήταν τα ενδύματα της Φρυγικής πρωτεύουσας.

Οι εξαγωγές αυτές κατευθύνονταν προς τον Περσικό και τον Αραβικό κόσμο. Η μικρασιατική βιοτεχνία υφασμάτων συνέχισε να ακμάζει κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Τα αγροτικά προϊόντα του κεντρικού υψιπέδου της Μικράς Ασίας και κυρίως τα σιτηρά δεν εξάγονταν όταν η σοδιά ήταν πλούσια. Ήταν καταδικασμένα να σαπίσουν επί τόπου εξαιτίας των υψηλών εξόδων μεταφοράς, που πολλαπλασίαζαν την αρχική τιμή ανάλογα με την απόσταση. Αντίθετα, τα προϊόντα των παράκτιων ζωνών και ακριβέστερα το λάδι και το κρασί εξάγονταν κανονικά.

6. Ο ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

Ο αθλητισμός²⁰ γεγονός ιστορικά τεκμηριωμένο από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα ως το 1922 υπήρξε ένας μεγάλος άξονας του Μικρασιατικού Ελληνισμού και βασικός μοχλός όχι βέβαια ο μοναδικός, στη διασφάλιση και ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος. Ίσως δεν προβάλλεται όσο δικαιούται η φιλαθλητική ταυτότητα σύμπαντος του μικρασιατικού ελληνισμού στο πλαίσιο των επετειακών εκδηλώσεων με επίκεντρο την πρωτοπολιτεία της Ιωνίας τη Σμύρνη. Αναμφίβολα, η Σμύρνη με τους πρωτοπόρους συλλόγους της, τον Πανιώνιο και τον Απόλλωνα έχει δικαιωματικά το προβάδισμα τιμής και μνήμης. Δεν πρέπει όμως να παραγνωρίζεται στην ολότητά του το μικρασιατικό φαινόμενο στον χώρο της άθλησης και μάλιστα φωτισμένης από το γνήσιο αθλητικό ιδεώδες σε μια ξένη επικράτεια όπου και οι προαιώνιες ρίζες του γένους των Ελλήνων. Οι ρίζες ξεριζώθηκαν με την τραγωδία του 1922 αλλά η μεταφύτευσή τους στην κοινωνία της μητροπολιτικής Ελλάδας ήταν ταχύτατη και αποτελεσματική παρά τις πολυποίκιλες αντιξοότητες συνέπεια της ένταξης του προσφυγικού κόσμου σε μια νέα Ελλάδα. Η Σμύρνη είναι η αιχμή της αιματηρής και εξουθενωτικής λόγχης, του ξεριζωμού.

Η δεσπόζουσα θέση του αθλητισμού, σχεδόν έναν αιώνα μετά το 1922, ως ενός από τα ουσιώδη συστατικά της προσφυγικής επιβίωσης πλήθος τα ιστορικά δείγματα και παραδείγματα, π.χ. ο Πανιώνιος με τα δεκατέσσερα (14) τμήματα στη Σμύρνη (αθλητικά, μορφωτικά, κ.ά.) τον Ιούνιο του 1923 διοργανώνει τους Πανιώνιους αγώνες – θεσμό υψίστης εθνικοκοινωνικής σημασίας σε ένα πλήρως οργανωμένο και αναμορφωμένο τεχνικά Παναθηναϊκό στάδιο που ουσιαστικά έχει εγκαταλειφθεί στην τύχη του μετά τους «Β΄ Εν Αθήναις Ολυμπιακούς Αγώνες» του 1906. Και αυτό το θαύμα όπως χαρακτηρίστηκε από τα έντυπα της εποχής καταγράφεται μόλις εννέα μήνες μετά την ανείπωτη καταστροφή.

Η ολοκληρωμένη εικόνα του μικρασιατικού αθλητισμού είναι ένα τεράστιο ψηφιδωτό όπου κάθε ψηφίδα του στέλνει τη διαχρονικότητα του μηνύματός της. Παράλληλα, ο ακμαίος φιλαθλητισμός της Κωνσταντινούπολης και της ανατολικής Θράκης πέρασε τον Έβρο και οι ρίζες του μεταφυτεύθηκαν στο σκληρό κατά περίπτωση έδαφος της προσφυγιάς. Πρόκειται για έναν ακόμη παράγοντα και δη δυναμικό στη διαμόρφωση μιας νέας αθλητικο-κοινωνικής ανάπτυξης από το μεσοπόλεμο ως σήμερα.

---

²⁰ Και αυτή η δραστηριότητα είναι γνωστή στην περιοχή από την αρχαιότητα. Οι πόλεις της Μικράς Ασίας στα πλαίσια της διατήρησης των δεσμών με τις μητροπόλεις έπαιρναν μέρος στους αγώνες που διοργάνωναν οι ελληνικές πόλεις την εποχή εκείνη.

7. ΔΙΑΤΡΟΦΗ

Ο γαστρονομικός χάρτης της Ελλάδας εμπλουτίστηκε την περίοδο του μεσοπολέμου από τη μικρασιατική κουζίνα²¹. Οι Έλληνες πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, προερχόμενοι από μακραίωνη πολιτισμική παράδοση, εκτός από το θέατρο, τη μουσική, την αρχιτεκτονική, την παιδεία, έφεραν μαζί τους και τη γαστρονομία. Η κουζίνα τους επηρέασε σημαντικά τις διατροφικές συνήθειες των νεοελλήνων. Η διατροφή τους παρουσιάζει ιδιαιτερότητες ανάλογες με την περιοχή διαβίωσής τους είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι βρίσκουμε στοιχεία στη διατροφή τους από την εποχή της αρχαιότητας και του Βυζαντίου (π.χ. η προσθήκη ξηρών καρπών, φρούτων και του πετιμεζιού στη διατροφή).

Βασική διατροφή τους είναι τα σιτηρά. Έβραζαν σιτάρι, το στέγνωσαν στον ήλιο μετά το ράντιζαν με λίγο νερό και το ρίχναν σε μεγάλο πέτρινο γουδί. Το κοπανούσαν ώσπου να ξεφλουδιστεί. Μετά το στέγνωσαν και το έκοβαν σε χειρόμυλο. Το κομμένο σιτάρι το κοσκίνιζαν πρώτα σε ψιλό κόσκινο για να πάρουν το σιτάλευρο (για χαλβά με πετιμέζι). Έπειτα το κοσκίνιζαν με πιο χοντρό κόσκινο και παίρναν το (σιμιγδάλι).

Το πλιγούρι το χρησιμοποιούσαν για το ρύζι. Τον εριστέ είναι ζυμάρι που με αυτό έφτιαχναν όπως τις χυλοπίτες. Από το ίδιο ζυμάρι έφτιαχναν και το μαντί .

Το πουσουρούκ: Είναι μικρά μπαλάκια από αλεύρι και νερό που τα έβραζαν και τα ζεματούσαν με καυτό βούτυρο.

Ο τραχανάς, τον έφτιαχναν το καλοκαίρι από γάλα , γιαούρτι , σιμιγδάλι και αλεύρι .

Ο γιοφκάς, μια ζύμη από γάλα, αυγά, σιμιγδάλι και αλεύρι. Την άνοιγαν σε φύλο, τη στέγνωσαν και ύστερα την έκοβαν σε κορδέλες .Με τον γιοφκά χωρίς αυγά κάνανε το μάτσι (λεπτές πίτες για ψωμί).

Τα χαρτολάτσα, κάτι σαν τηγανίτα .

Ο γκιολεμές : μικρά φύλλα από ζυμάρι τηγανισμένα το ένα πάνω στο άλλο με τυρί.

Ο νισεστέ :Τον παρήγαγαν από επεξεργασία των σιτηρών και τον χρησιμοποιούσαν στα γλυκά.

Στις σούπες πρόσθεταν σιτηρά, ή τσιγαρισμένο κιμά, ο παστουρμάς, η οβμέτ τσορμπασί , (στριφτό ζυμάρι σαν κριθαράκι).

Η σούπα τουτμέτς (με μαντί, και ζωμό από ξερά κόκαλα.)

Η σούπα ντομελέκι (από ψιλοκομμένο σιτάρι , καβουρμά και ζωμό κοκάλων.)

Η σούπα σιμιντιριάρι (με χοντροαλεσμένο σιτάρι, τσιγαρισμένα κρεμμύδια, δυόσμο, πιπέρι.)

---

²¹ Είναι γνωστή η «πολιτική κουζίνα» και ιδιαίτερη λόγω της ανάμειξης των ανατολίτικων και των ελληνικών στοιχείων στη μαγειρική των Μικρασιατών .

Η σούπα με φακές και η ταντουρόσουπα (με ρεβίθια, φακές ψιλό πλιγούρι).

Το κεσκεσί το έφτιαχναν στους γάμους (χυλός από βρασμένο κρέας και σιτάρι).

Το δεύτερο πολύπλοκο φαγητό που έφτιαχναν στους γάμους, το γεμιστό αρνί

Ο ντολμάς του Αι Βασίλη: Γιορτινό φαγητό, γέμιζαν ένα ολόκληρο αρνί με ρύζι ή πλιγούρι, κρεμμύδια, φουντούκια, καρυδόψιχα, σταφίδες και μπαχαρικά. Το έραβαν και το έψηναν όρθιο.

Κεγκανάς (παραλλαγή ομελέτας με αυγά, αλεύρι και μέλι).

Μαρτ πιντεσί (λεπτές πίτες, που έψηναν στο σάτσι και τις πασπάλιζαν με πετιμέζι) τις μοίραζαν στους φτωχούς για τις ψυχές των νεκρών.

Ο πελτές (κρέμα από νισεστέ και πετιμέζι) προσφερόταν όταν γεννιόταν ένα παιδί στην οικογένεια.

Το κρέας που κατανάλωναν ήταν από πρόβατο, ή αρνί και πιο λίγο τα βοοειδή. Από αυτό έφτιαχναν κάθε φθινόπωρο, παστουρμά, σουτζούκι, καβουρμά (μικρά κομμάτια κρέας που διατηρούσαν για το χειμώνα).

Κεμούκ (τα κοκάλια από τα ζώα) τα χρησιμοποιούσαν στους ζωμούς .

Τα ψάρια που κατανάλωναν, τα πάστωναν ή τα έκαναν καπνιστά και τα διατηρούσαν για το χειμώνα. Συνόδευαν με αυτά τα όσπρια. Τα έφτιαχναν επίσης τηγανιτά, ψητά, στη σχάρα, ή πλακί.

Από το βουβαλίσιο γάλα παρασκεύαζαν, το καϊμάκι, το γιαούρτι το αριάνι, το βούτυρο, το τυρόγαλο το έβραζαν και το στράγγιζαν. Ό,τι έμενε στην «τζαντίλα» ήταν το «λώρι» (σαν τη μυζήθρα).

Τα λαχανικά τους τα έκαναν τουρσί.

Το λάδι που χρησιμοποιούσαν πιο πολύ, ήταν το σουσαμέλαιο και το σπορέλαιο. Τα περισσότερα φαγητά τα μαγείρευαν με ζωικό βούτυρο. Ελαιόλαδο χρησιμοποιούσαν στις σαλάτες.

Τα αναψυκτικά ήταν απαραίτητα. Εκτός από τη λεμονάδα, τη βυσσινάδα και την πορτοκαλάδα, έφτιαχναν και τη σουμάδα (από αμύγδαλο και ζάχαρη). Έριχναν ένα δαχτυλάκι σουμάδα στο ποτήρι και το γέμιζαν κρύο νερό. Σουμάδα πρόσφεραν στους γάμους.

Η επιτυχία των φημισμένων γλυκών τους (μπακλαβάδες, σαραγλί, καϊμάκια, κανταΐφια) οφειλόταν στο καλής ποιότητας βούτυρο που χρησιμοποιούσαν.

Τα φρούτα τους φρόντιζαν και αυτά να τα διατηρούν για τον χειμώνα π.χ. σταφίδες .

Πεσίλ: βερίκοκα πολτοποιημένα και στεγνωμένα στον ήλιο.

Ταχινόπιτα: φύλλα από ζυμάρι με ταχίни, λίγη κανέλα και αλεσμένο καρύδι. Το τυλίγανε ρολό και το γυρίζανε σαν τριαντάφυλλο.

Ρετσέλια (από μούστο έριχναν και βασιλικό για άρωμα).

Τοχοσμερί: Χτυπούσαν αυγά με αλεύρι και τα έριχναν σε καυτό βούτυρο. Όταν έπηξε ο χυλός τον περίχυναν με πετμέζι.

Κοφτουρί ήταν κάτι σαν τη μουσταλευριά.

Ασιτές: τσιγαρισμένο βούτυρο με σιμιγδάλι και σοροπιασμένο με πετιμέζι.

Καπάκ ρετζερί (κολοκυθένιο): Μέσα στο μούστο έριχναν φέτες από μεγάλο κολοκύθι και όταν ψήνονταν τις στράγγιζαν τις στέγνωσαν και τις έβαζαν στα πιθάρια.

Τα νησίσιμα

Το αρτσιμπουρτσίον (αλειμμένες φέτες ψωμιού με σάλτσα ντομάτας) τις έτρωγαν με κρεμμύδι και βραστή πατάτα.

Γεμιστές ξερές μελιτζάνες .

Κοσμάδες : λαδερά αλμυρά κουλουράκια.

Ντολμαδάκια με γέμιση από ρεβίθια και πλιγούρι.

Άλλα πιάτα διαχρονικά της μικρασιατικής κουζίνας .

Το ιτς πιλάφ (με εντόσθια πουλιών, σταφίδες , κάστανα, κουκουνάρι).

Κρέας με μακαρόνια (ροσμπίφ).

Κρέας με πατάτες (ραγού).

Αγριόρυζο με φιστίκια.

Κρέας με Μελιτζάνες: στις κεμπάπ.

Αρνί γκιούλμπασι.

Χιουνκιάρ μπεγεντί με τας κεμπάπ.

Πέρα κεμπάπ.

Γιουβαρλάκια ανατολίτικα.

Κόκορας κρασάτος.

Λαχματζούν.

Τα μπαχαρικά έπαιζαν μεγάλο ρόλο στην μικρασιατική κουζίνα. Οι νοικοκυρές ήξεραν να συνδυάζουν ανάλογα με το φαγητό και τα μπαχαρικά. Ήταν δε μεγάλο μαγειρικό παράπτωμα, αν μια νοικοκυρά δεν έβαζε στο φαγητό το ανάλογο, σωστό μπαχαρικό .

8. ΜΟΥΣΙΚΗ

8.1 Μουσικά όργανα Μικράς Ασίας

8.1.1. Ταμπουράς

Ταμπουράς είναι το όνομα που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες από πολύ παλιά για μια σειρά νυκτών οργάνων. Είναι ένα πολύ δύσκολο όργανο στο παίξιμό του. Η ονομασία ταμπουράς χρησιμοποιείται για μια σειρά από νυκτά όργανα της οικογένειας του λαγούτου, ανεξάρτητα από τις διαστάσεις, τον αριθμό των χορδών και το κούρδισμά τους. Τα αρχέτυπα των οργάνων αυτών, γνωστά ήδη από τη 2η π.Χ. χιλιετία, έχουν μικρό ηχείο, μακρύ χέρι και παίζονται με την πένα ή με το χέρι. Στην αρχαία Ελλάδα ο τύπος αυτός είναι γνωστός ως τρίχορδο, στο Βυζάντιο ως ταμπούρα και στη νεότερη Ελλάδα ως ταμπουράς, μπουζούκι, μπαγλαμάς κ.α. Είναι το κύριο μουσικό όργανο στην παράδοση του ρεμπέτικου, της αστικής λαϊκής μουσικής, που αναπτύσσεται στα λιμάνια του Αιγαίου από τα τέλη του 19ου αι. μέχρι τη δεκαετία του '50.

Σήμερα, απ' αυτήν την οικογένεια, χρησιμοποιούνται περισσότερο το μπουζούκι και ο μπαγλαμάς. Τα δύο αυτά όργανα είναι γνωστά από παλιά. Στην Ελλάδα όμως ήρθαν μετά την καταστροφή των Ελλήνων στη Μικρά Ασία το 1923. Οι Έλληνες που ζούσαν εκεί, αφού διώχτηκαν από τις εστίες τους έφεραν στην Ελλάδα τους ήχους των δύο αυτών οργάνων. Το μπουζούκι, το όργανο που έκανε διεθνώς γνωστή την ελληνική λαϊκή μουσική, ήρθε μαζί με το όνομά του (bozuk) από την Τουρκία.

8.1.2. Το Λαγούτο

Το Λαγούτο που είναι γνωστό και σαν λαβούτο ή λαούτο, έχει μεγάλο, αχλαδόσχημο ηχείο και μακρύ χέρι. Το λαγούτο είναι το όργανο που κρατάει το ρυθμό, συνοδεύοντας τους τραγουδιστές ή τους βιολιτζήδες και τους χορευτές. Σε όλη την Ελλάδα - ιδιαίτερα όμως στα νησιά ή στις παράλιες πόλεις είναι ο "αρχηγός", που τα μελωδικά όργανα θα κάνουν τις χιλιάδες όμορφες παραλλαγές τους και στολίσματα στα τραγούδια. Το λαγούτο έπαιξε έναν σπουδαίο και σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια ιστορία της μουσικής, για πολλά χρόνια (15ος - 18ος αιώνες). Το λαγούτο, αποτελεί σύνθεση στοιχείων από την αρχαιοελληνική πανδούρα (πανδουρίδιον ή πανδουρίδα) και το αραβικό ούτι. Με τέσσερις διπλές χορδές είναι το κατεξοχήν όργανο ρυθμικής συνοδείας στο τυπικό συγκρότημα της στεριανής Ελλάδας, την κομπανία. Παλιότερα παιζόταν και ως μελωδικό όργανο (σόλο) παράδοση που εξακολουθεί στην Κρήτη.

8.1.3. Το Ούτι

Το Ούτι έχει κι αυτό μεγάλο αχλαδόσχημο ηχείο, το χέρι του όμως είναι πιο πλατύ από του λαγούτου και καταλήγει σχεδόν σε ορθή γωνία. Είναι το μόνο όργανο που δεν έχει τάσα. Είναι αραβικής προέλευσης. Η ονομασία του προέρχεται από το αραβικό al'ud (που

σημαίνει ξύλο). Έχει πέντε διπλές εντέρινες χορδές και παίζεται σόλο ή με άλλα μουσικά όργανα στη μουσική παράδοση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και της Θράκης.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η κιθάρα αντικαθιστά σταδιακά το λαγούτο στα δύο παραδοσιακά οργανικά συγκροτήματα, τη ζυγιά και την κομπανία. Ενδιάμεσος σταθμός την εποχή του Μεσοπολέμου αποτέλεσε η λαγουτοκιθάρα, που είχε τη μορφή κιθάρας αλλά τον αριθμό των χορδών του λαγούτου.

8.1.4. Το σαντούρι

Το σαντούρι που παίζεται ακουμπισμένο σε ένα τραπέζι, έχει χορδές που είναι τεντωμένες οριζόντια σε ένα κομμάτι ξύλο, πιασμένες από κάτι μικρά καρφάκια στην άκρη του οργάνου. Όταν οι οργανοπαίχτες περπατούν παίζοντας στα πανηγύρια και στους γάμους, τότε το κρεμάνε με ένα γερό πλατύ πεσί στο λαιμό τους για να είναι οριζόντιο μπροστά τους και να μπορούν να χτυπάνε τις χορδές με τις μπαγκέτες. Οι μπαγκέτες έχουν τη μια τους άκρη λυγισμένη λίγο. Αυτή η άκρη τυλίγεται σφιχτά με βαμβάκι ή δέρμα. Το ντυμένο άκρο της μπαγκέτας χτυπάει σαν σφυράκι πάνω στις χορδές. Ο οργανοπαίχτης παίζει βέβαια τις μελωδίες και με τα δυο του χέρια, δουλεύοντας τις μπαγκέτες πολύ γρήγορα. Το σαντούρι, διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο από τους Έλληνες της Μικράς Ασίας μετά την καταστροφή του 1922. Χάρη στις τεχνικές και εκφραστικές του δυνατότητες, αποτελεί μέρος της κομπανίας στη στεριανή ή τη νησιωτική Ελλάδα.

8.1.5. Το κανονάκι

Το κανονάκι ή ψαλτήριο έχει σχήμα ορθογώνιου τραπεζίου, με ανοιχτές τρύπες και όμορφα διακοσμητικά σχέδια. Μοιάζει με το σαντούρι. Για την κάθε νότα υπάρχουν τρεις χορδές, στο ίδιο ύψος και οι τρεις. Ο οργανοπαίχτης κάθετει και ακουμπά στα πόδια του το κανονάκι. Βάζει στους δείχτες των δύο χεριών του στις δαχτυλήθρες και εκεί στερεώνει τις πένες ή τα νύχια. Έτσι τσιμπάει με ακρίβεια τις χορδές που πρέπει.

Το κανονάκι (από τον κανόνα, το μονόχορδο όργανο του Πυθαγόρα) είναι γνωστό στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Είναι νυκτό όργανο με εντέρινες χορδές και παίζεται με δύο πένες.

8.1.6. Οι λύρες

Δύο τύπους λύρας συναντάμε στην Ελλάδα: την κρητική ή νησιώτικη λύρα και την ποντιακή. Το παίξιμο της κρητικής λύρας έχει μια πρωτοτυπία. Ο λυράρης δεν πιέζει τις χορδές με το δάχτυλο, αλλά ακουμπάει το νύχι του πλάι στην χορδή. Το δοξάρι της λύρας έχει συνήθως στερεωμένα πάνω του μικρά κουδουνάκια που λέγονται γερακοκούδουνα και ηχούν κρατώντας τους ρυθμούς ανάλογα με την κίνηση του δοξαριού. Το στόλισμα της λύρας που μπορεί να είναι σκαλισμένα σχήματα στην πλάτη της σκάφης, είναι πάντα μια ατέλειωτη πρόκληση στην έμπνευση των κατασκευαστών να την κάνουν πολύ όμορφη.

Η λύρα με δοξάρι ανιχνεύεται στο Βυζάντιο ήδη το 10ο αι. μ.Χ. με προέλευση την

κεντρική Ασία και έχει τρεις χορδές. Στις μέρες μας, με την εξάπλωση του λαϊκού βιολιού, περιορίζεται πλέον στην Κρήτη, τα Δωδεκάνησα και τη Μακεδονία. Οι Έλληνες του Πόντου χρησιμοποιούν τη φιαλόσχημη λύρα με τρεις χορδές, ενώ οι Έλληνες της Καππαδοκίας με έξι χορδές. Ο κεμεντζές είναι η λύρα που παίζεται στον Πόντο. Σχεδόν πάντα παίζεται μόνη της χωρίς να χρειάζεται συνοδεία από άλλα όργανα. Ο οργανοπαίκτης, τις περισσότερες φορές, την ακουμπάει στο αριστερό του πόδι.

11. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

11.1 ΣΤΙΧΟΙ – ΠΟΙΗΜΑΤΑ

11.1.1 ΠΕΡΓΑΜΟΣ

Πέργαμε, αχ ωραία Πέργαμε,
φεύγαμε και για σένα κλαίγαμε.
Αχ, κλαίγαμε και για την αγάπη μας
κι η θάλασσα θόλωσ' απ' το δάκρυ μας.

Στον μπαξέ και στο περιβόλι μου
σου `δωσα την αγάπη όλη μου.
Κι ύστερα, όταν εικοσάρισα,
αγάπη μου, όλα σου τα χάρισα.

Πέργαμε, αχ ωραία Πέργαμε,
πίναμε και για σένα λέγαμε.
Αχ, πίναμε κι όμως δεν ξεχάσαμε
την όμορφη τη ζωή που χάσαμε

11.1.2 ΤΖΙΒΑΕΡΙ

Α, σαν θυμηθώ το ταίρι μου
ότι μακρά μου μένει αμάν αμάν
Τζιβαέρι μου
ότι μακρά μου μένει ωχ ωχ

Α, μαύρος καπνός σαν σύννεφο αμάν
απ' την καρδιά μου βγαίνει αμάν αμάν
άιντε εσύ με τρέλανες
απ' την καρδιά μου βγαίνει ωχ ωχ

11.1.3 ΤΙ ΣΕ ΜΕΛΛΕΙ ΕΣΕΝΑΝΕ

Τι σε μέλλει εσένανε
από πού είμαι εγώ
απ' το Καραντάσι φως μου
ή απ' το Κορδελιό

Τι σε μέλλει εσένανε
κι όλο με ρωτάς
από ποιο χωριό είμαι εγώ
αφού δε μ' αγαπάς

Απ' τον τόπο που είμαι εγώ
ξεύρουν ν' αγαπούν
ξεύρουν τον καημό να κρύβουν
ξεύρουν να γλεντούν

Τι σε μέλλει εσένανε
κι όλο με ρωτάς
από ποιο χωριό είμαι εγώ
αφού δε μ' αγαπάς

Τι σε μέλλει εσένανε
κι όλο με ρωτάς
αφού δε με λυπάσαι φως μου
και με τυραγνάς

Τι σε μέλλει εσένανε
κι όλο με ρωτάς
από ποιο χωριό είμαι εγώ
αφού δε μ' αγαπάς

Απ' τη Σμύρνη έρχομαι
να βρω παρηγοριά
να βρω μες στην Αθήνα μας
αγάπη κι αγκαλιά

Τι σε μέλλει εσένανε
κι όλο με ρωτάς

από ποιο χωριό είμαι εγώ
αφού δε μ' αγαπάς

11.1.4 ΕΧΕ ΓΕΙΑ ΠΑΝΑΓΙΑ

Στο Γαλατά ψιλή βροχή και στα Ταταύλα μπόρα
Βασίλισσα των κοριτσιών είναι η μαυροφόρα] 2x

Έχε γεια Παναγιά, τα μιλήσαμε | 2x
Όνειρο ήτανε, τα λησμονήσαμε | 2x

Στο Γαλατά θα πιω κρασί, στο Πέρα θα μεθύσω
και μέσα απ' το Γεντί Κουλέ κοπέλα θ' αγαπήσω] 2x

Έχε γεια Παναγιά...

Γεντί Κουλέ και Θεραπιά, Ταταύλα και Νιχώρι
Αυτά τα τέσσερα χωριά 'μορφαίνουνε την Πόλη] 2x

Έχε γεια Παναγιά...

11.2 ΣΥΝΤΑΓΕΣ ΜΑΓΕΙΡΙΚΗΣ

11.2.1. Κιμαδόταρτα χωρίς φύλλο

Τι χρειαζόμαστε:

Για τη βάση:

- 1 κιλό κιμά
- 300 γρ. ψωμί μπαγιάτικο χωρίς κόρα
- 1 ποτηράκι κόκκινο κρασί
- 1 κρεμμύδι ψιλοκομμένο
- 1 πιπεριά σε κυβάκια
- 1 σκελίδα σκόρδο σε μικρά κυβάκια
- αλάτι
- πιπέρι
- πάπρικα
- δυόσμο
- ελαιόλαδο
- 250-300 γρ. κασέρι σε φέτες
- 1 ντομάτα σε φέτες

Πώς το κάνουμε:

1. Λαδώνουμε με ελάχιστο ελαιόλαδο ένα πυρέξ.
2. Ετοιμάζουμε τη βάση. Σε μια λεκάνη βάζουμε τα υλικά της βάσης και ζυμώνουμε πολύ καλά μέχρι να ομογενοποιηθούν.
3. Στρώνουμε ομοιόμορφα την κιμαδένια βάση στο πυρέξ και την πατάμε καλά.
4. Σκεπάζουμε τη βάση με τις φέτες από το κασέρι και στο τέλος προσθέτουμε και τις φέτες της ντομάτας.
5. Ψήνουμε σε προθερμασμένο φούρνο στους 200 βαθμούς για περίπου 1 ώρα.

11.2.2. Σούπα με ρύζι

Τι χρειαζόμαστε:

- 4 κουταλιές της σούπας ρύζι
- 4 ποτήρια ζωμό κρέατος ή κοτόπουλου
- 4 ποτήρια γάλα
- 1 κουταλιά της σούπας μέλι
- 3 κουταλιές της σούπας βούτυρο
- 1 κουταλάκι του γλυκού ζαφορά
- 1 κουταλάκι του γλυκού φρεσκοτριμμένο μαύρο πιπέρι
- 1 φλιτζανάκι του καφέ ροδόνηρο
- αλάτι

Πώς το κάνουμε:

1. Βάζετε τη ζαφορά σε ένα φλιτζανάκι του καφέ μαζί με το ροδόνηρο και την αφήνετε για 2-3 ώρες, ώστε να αναδείξει το χρώμα και το άρωμά της.
2. Πλένετε με χλιαρό νερό το ρύζι.
3. Σε μια κατσαρόλα βράζετε τον ζωμό με λίγο αλάτι, ρίχνετε το ρύζι και μαγειρεύεται σε μέτρια φωτιά για περίπου 30 λεπτά, μέχρι να μαλακώσει καλά.
4. Όταν ψηθεί το ρύζι, προσθέτετε λίγο-λίγο το γάλα και συνεχίζετε το μαγείρεμα σε χαμηλή φωτιά ανακατεύοντας για 15 ακόμη λεπτά, μέχρι να χυλώσει η σούπα.
5. Προσθέτετε το βούτυρο, το μέλι, το ροδόνηρο με τη ζαφορά και, αφού πάρει μια βράση, σβήνετε τη φωτιά.
6. Πασπαλίζετε με φρεσκοτριμμένο μαύρο πιπέρι και σερβίρετε σε θερμοκρασία δωματίου.

Λίγα μυστικά ακόμα

Για να χυλώσει γρηγορότερα το ρύζι, χρησιμοποιήστε ρύζι για σούπες.

11.2.3.Γιουβαρλάκια κοκκινιστά

Τι χρειαζόμαστε:

- 4 με 5 μέτριες πατάτες
- 3 με 4 μέτρια καρότα
- 1 ποτήρι λάδι (όχι γεμάτο - κρατάτε 1 με 2 "δάχτυλα")
- 1,5 κρασοπότηρο περίπου σάλτσα ντομάτας
- αλάτι
- πιπέρι
- νερό όσο χρειασθεί

Για τα γιουβαρλάκια :

- 500 γραμ. κιμά μοσχαρίσιο
- 1 μέτριο κρεμμύδι τριμμένο
- 1 φλυτζανάκι του καφέ και λίγο παραπάνω ρύζι καρολίνα (για γεμιστά)
- λίγο μαϊντανό ψιλοκομμένο (περίπου 2 κουταλιές της σούπας)
- λίγο νερό

Πώς το κάνουμε:

1. Πλένουμε και καθαρίζουμε τα καρότα και τις πατάτες και τα κόβουμε, τα μεν καρότα σε μακρόστενα κομμάτια ή σε ροδέλες, τις δε πατάτες σε τέταρτα ή "κυδωνάτες" (το τέταρτο στη μέση).
2. Σε μία κατσαρόλα βάζουμε 2 με 3 ποτήρια νερό, το λάδι, ρίχνουμε μέσα τις πατάτες και τα καρότα και τα αφήνουμε να βράσουν για 10 λεπτά περίπου.
3. Στο μεταξύ ετοιμάζουμε τα γιουβαρλάκια με τα υπόλοιπα υλικά (κιμά, κρεμμύδι, ρύζι, μαϊντανό και ελάχιστο αλάτι) και τα πλάθουμε μπαλάκια, προσθέτοντας με τη χούφτα μας τόσο νερό όσο χρειάζεται ώστε το μίγμα να γίνει μαλακό (όχι νερούλο προσοχή).
4. Προσθέτουμε τα γιουβαρλάκια (σιγά - σιγά) στην κατσαρόλα με τις πατάτες και τα καρότα και προσέχουμε να μην λιώσουν. Τα βράζουμε για 15 περίπου λεπτά σε μέτρια θερμοκρασία.

5. Στη συνέχεια, μόλις περάσουν τα 20 λεπτά, ρίχνουμε τη σάλτσα ντομάτας, αλάτι (με ρέγουλα !! και δοκιμή), λίγο πιπέρι και κουνάμε την κατσαρόλα προσεκτικά ώστε το αλάτι και το πιπέρι να πάνε παντού.
6. Αφήνουμε το φαγητό να βράσει για 40 περίπου λεπτά (προσθέτοντας κατά διαστήματα όσο νερό χρειασθεί) ώστε να "πιεί" τα υγρά του και να μείνει με τη σάλτσα του.

Λίγα μυστικά ακόμα

Καλό θα ήταν στο συγκεκριμένο φαγητό να μη χρησιμοποιήσουμε καθόλου κουτάλα, αλλά να κουνάμε την κατσαρόλα. Όλα τα παραπάνω υλικά είναι πολύ ευαίσθητα στο βράσιμο και μπορεί πολύ εύκολα να χαλάσει η εικόνα του φαγητού και να φύγει το ρύζι από τα γιουβαρλάκια, με αποτέλεσμα το φαγητό μας να χυλώσει. Προσοχή λοιπόν !!

11.2.4. Το αρνάκι της Σταυρούλας: η χαρά της γάστρας

Τι χρειαζόμαστε:

- 2 κιλά αρνάκι σπάλα (γίνεται και με κατσικάκι)
- 1,5 φλιτζάνι του τσαγιού λάδι
- 2 κ.σ. φρέσκο βούτυρο
- 4 φλιτζάνια ρύζι κίτρινο
- 9 φλιτζάνια νερό
- 2 κ.σ. κριθαράκι
- 30 σπυριά κουκουνάρι
- 2 κ.σ. σουσάμι
- μισό λεμόνι
- πιπέρι-αλάτι κατά προτίμηση
- 10 σπυριά πιπέρι μαύρο
- 2 πρέζες μπαχάρι
- Ελάχιστη ρίγανη
- Γιαούρτι στραγγιστό

Πώς το κάνουμε:

1. Πλένουμε το αρνάκι καλά και το τοποθετούμε στην γάστρα. Τρίβουμε το αλάτι, το πιπέρι και το λεμόνι επάνω στο αρνάκι. Περιχύνουμε το αρνάκι με το λάδι και πασπαλίζουμε ελάχιστη ρίγανη. Το ψήνουμε στον αέρα με σκεπασμένη την γάστρα στους 140 βαθμούς για περίπου 1,5 ώρα (μόλις κοκκινίσει από επάνω το γυρνάμε και προσέχουμε να μη στεγνώσει)
2. Μόλις γίνει το αρνάκι το βγάζουμε από τη γάστρα. Ρίχνουμε μέσα στη γάστρα το κουκουνάρι και το κριθαράκι και το αφήνουμε για 10 λεπτά στο φούρνο με ανοιχτό το καπάκι. Προσέχουμε να μην καούν.
3. Μόλις καβουρντιστούν, προσθέτουμε το ρύζι, το σουσάμι, το μαύρο πιπέρι, αλάτι και πιπέρι, μπαχάρι και 9 φλιτζάνια νερό και ανακατεύουμε.
4. Μόλις το ρύζι γίνει ρίχνουμε το φρέσκο βούτυρο και το αφήνουμε 5 λεπτά στον ζεστό σβησμένο φούρνο.

5. Σερβίρουμε με γιαούρτι στραγγιστό. Καλή όρεξη!

Λίγα μυστικά ακόμα

Προσοχή στο ψήσιμο του κρέατος να μη στεγνώσει!

Το φαγητό αυτό αναφέρεται στο βιβλίο του Παντελή Καψή "Τα σμυρναίικα τραγούδια" χωρίς να αναφέρεται η συνταγή, και με διαφορετικό τρόπο μαγειρέματος (τον τούρκικο τρόπο που βάζουν το αρνί στη φωτιά με την προβιά σκεπασμένο με χώμα και την άλλη μέρα το βγάζουν ψημένο) και εγώ το μαγείρεψα με την δική μου κρίση. Είναι εκπληκτική συνταγή για τους λάτρεις της ανατολίτικης κουζίνας.

11.2.5. Σμυρναίικα σουτζουκάκια της γιαγιάς

Τι χρειαζόμαστε:

- 1 κιλό ανάμεικτο κιμά
- 3-4 σκελίδες σκόρδο
- 1 κουταλάκι κύμινο
- 1 1/2 κούπα περίπου φρυγανιά ή μισό μπαγιάτικο μουλιασμένο ψωμί στο νερό
- 3 αυγά
- λίγο λάδι
- αλάτι
- πιπέρι
- σάλτσα ντομάτας
- ζάχαρη

Πώς το κάνουμε:

1. Ανακατεύουμε όλα τα υλικά και τα πλάθουμε σε μακρόστενα σουτζουκάκια.
2. Ζεσταίνουμε το λάδι στο τηγάνι και τα τηγανίζουμε για 3-4 λεπτά ίσα να αλλάξει χρώμα ο κιμάς να γίνει καφέ ανοιχτό.
3. Ρίχνουμε την σάλτσα ντομάτας, λίγο κύμινο, αλάτι, πιπέρι, λίγη ζάχαρη μέσα στην σάλτσα ντομάτας και λίγο νερό.
4. Αφήνουμε τα σουτζουκάκια για μισή ώρα σε μέτρια φωτιά να βράσουν.

11.2.6. Σις κιοφτέ μικρασιάτικο

Τι χρειαζόμαστε:

- 600 γραμμάρια κιμά αρνίσιο
- 1/2 κούπας τριμμένο κρεμμύδι
- 4 σκελίδες σκόρδο τριμμένο
- 1 αυγό
- 1 κ.γ. μαντζουράνα
- 1 κ.γ. δεντρολίβανο
- αλάτι πιπέρι
- λάδι για το άλειμμα

Σάλτσα γιαουρτιού

- 1/2 κούπα μαγιονέζα
- 1/2 κούπα γιαούρτι στραγγιστό
- 2 σκελίδες λιωμένο σκόρδο
- αλάτι πιπέρι
- προαιρετικά λίγο χυμό λεμονιού

Πώς το κάνουμε:

1. Σε ένα μπολ βάλτε τον κιμά και όλα τα υπόλοιπα υλικά.
2. Ζυμώνετε καλά να ενωθούν όλα τα υλικά και βάζετε τη ζύμη στο ψυγείο για 30 λεπτά.
3. Πάρτε μικρά μπαλάκια κάμα και περάστε τα σε ειδικά ξύλινα σουβλάκια και βρέχοντας τα χέρια δώστε μακρόστενο σχήμα. Τα αλείφετε με λάδι και τα ψήνετε σε κάρβουνα ή στο γκριλ.
4. Σερβίρετε με σάλτσα γιαουρτιού.

Λίγα μυστικά ακόμα

Στην αγορά υπάρχει μίγμα μπαχαρικών για σις κιοφτέ ή σις κεμπάπ.

Η συνταγή είναι της Βέφας Αλεξιάδου, *Μικρασιατικές γεύσεις*.

11.2.7. Ντοματόρυζο κατσαρόλας

Τι χρειαζόμαστε:

- 1 φλιτζάνι ελαιόλαδο
- 1 μεγάλο κρεμμύδι ψιλοκομμένο
- 5 ντομάτες πολτοποιημένες
- 1 ματσάκι μαϊντανό
- 1 πιπεριά κέρατο
- 3/4 φλιτζανιού ρύζι καρολίνα
- μισό κουτάλι περίπου αλάτι
- λίγο μαύρο πιπέρι
- 4-5 φλιτζάνια νερό βραστό

Πώς το κάνουμε:

1. Σε μια κατσαρόλα σοτάρουμε το κρεμμύδι και κατόπιν ρίχνουμε μέσα τις πολτοποιημένες ντομάτες, τον μαϊντανό, την πιπεριά, το αλάτι και το πιπέρι και αφήνουμε να βράσει σε δυνατή φωτιά ώσπου να πιει όλα τα υγρά της η ντομάτα.
2. Αμέσως μετά ρίχνουμε μέσα στην κατσαρόλα το βραστό νερό και το ρύζι.
3. Χαμηλώνουμε την φωτιά, ανακατεύουμε και αφήνουμε να βράσει ώσπου να ανοίξει το ρύζι και σβήνουμε την φωτιά.
4. Το φαγητό μας θέλει κατόπιν τον χρόνο του να χυλώσει και να γίνει μία πηχτή σούπα, περίπου μισή ώρα και είναι έτοιμο για σερβίρισμα.

11.2.8. Μικρασιατικό καζάν ντιπί

Τι χρειαζόμαστε:

- 2 λίτρα γάλα - 8 κούπες
- 1 κούπα ρυζάλευρο ή νεσεστέ
- 1/2 κούπα ζάχαρη
- 4 κ.σ. ανθόνερο
- 3-4 κ.σ. ζάχαρη για το κάψιμο

Πώς το κάνουμε:

1. Σε μια κατσαρόλα βάζουμε το γάλα, την ζάχαρη και το ρυζάλευρο ή το νεσεστέ και αρχίζουμε να το βράζουμε ανακατεύοντας συνέχεια για να μην κολλήσει. Θα δείτε ότι θα αρχίσει να πήζει.
2. Όταν φτάσει σε αυτό το στάδιο, το βγάζετε από την φωτιά, παίρνετε ένα μεγάλο αντι ολλητικό τηγάνι ή ταψάκι, βάζετε μέσα τη ζάχαρη (3-4 κ σ) και την αφήνετε να λειώσει.
3. Στην συνέχεια παίρνετε με μια κουταλιά μια μεγάλη, δόση και την ρίχνετε στη λιωμένη ζάχαρη. Θα πάρει 1-2 βράσεις.
4. Τα τραβάτε από την φωτιά, βάζετε στο τηγάνι ή ταψί όλη την κρέμα και ρίχνετε και το ροδόνηρο ανακατεύετε καλά, το αφήνετε να κρυώσει και το βάζετε στο ψυγείο.
5. Όταν είναι να σερβίρετε το γλυκό το γυρίζετε ανάποδα για να βγαίνει πάνω η καμένη ζάχαρη.

11.2.9. Νηστίσιμο Σμυρναίικο Σάμαλι

Τι χρειαζόμαστε:

- 1/2 κιλό χοντρό σιμιγδάλι
- 1 φλ. σιμιγδάλι ψιλό
- 1 φλ. ζάχαρη
- 1/2 κ.γ. μαστίχα
- 3 φλ. υγρή σόδα
- 5 κ.γ. μπέικιν

Για το σιρόπι:

- 3 1/2 κούπες ζάχαρη
- 3 1/2 κούπες νερό
- ξύσμα από 1 πορτοκάλι
- 1 ξυλάκι κανέλα

Πώς το κάνουμε:

1. Χτυπάτε 2 κουταλιές ζάχαρη μαζί με την μαστίχα.
2. Ανακατεύετε τα δύο σιμιγδάλια και ρίχνετε τη ζάχαρη, τη μαστίχα, το μπέικιν και τη σόδα λίγη - λίγη ανακατεύοντας.
3. Το μείγμα πρέπει να είναι νερουλό.
4. Το αφήνετε 2 ώρες να "ανέβει" και ψήνετε για 45" με 1 ώρα στους 180β.
5. Βάζετε τα υλικά για το σιρόπι σε μια κατσαρόλα και τα βράζετε για 5 λεπτά.
6. Κόβετε το σάμαλι σε κομμάτια και το περιχύνετε με το χλιαρό σιρόπι.

11.2.10. Μπακλαβάς Μικρασιάτικος

Τι χρειαζόμαστε:

- 4 πακέτα φύλλο Βυρηττού
- 500 ml ελαιόλαδο
- 250 γρ. βούτυρο soft

Για τη γέμιση:

- 1200 γρ. καρύδια
- 1 πακέτο φρυγανιές
- 250 γρ. ζάχαρη
- 1 κ. σούπας κανέλα τριμμένη
- 3 μοσχοκάρυδα ολόκληρα
- γαρύφαλλα ολόκληρα

Για το σιρόπι:

- 2 κιλά ζάχαρη
- 1 lt νερό
- 2 φλούδες από πορτοκάλι
- χυμό από 1 λεμόνι (μετρίου μεγέθους)

Πώς το κάνουμε:

1. Χτυπάμε τα καρύδια στο multi λίγο ώστε να μην γίνουν τρίμμα (περίπου κομμένα στα 4). Τρίβουμε και τις φρυγανιές να γίνουν σκόνη. Στον τρίφτη με προσοχή τα 3 μοσχοκάρυδα.
2. Ρίχνουμε σε μια λεκάνη τα τριμμένα καρύδια, τις τριμμένες φρυγανιές, τη ζάχαρη, την κανέλα, τα μοσχοκάρυδα και τα ανακατεύουμε με ένα κουτάλι.
3. Σε ένα κατσαρολάκι βάζουμε το λάδι και χρησιμοποιούμε ένα κουτάλι της σούπας.
4. Χρησιμοποιούμε ταψί ορθογώνιο (40άρι περίπου) όπου κάθε φορά μετράμε τα φύλλα να είναι ακριβώς όσο και το ταψί μας. Το περίσευμα το κόβουμε.
5. Στον πάτο βάζουμε 8 φύλλα, ως εξής: μια κουταλιά της σούπας λάδι στον πάτο του ταψιού, την χύνουμε κυκλικά, 1 φύλλο και ξανά 1 κουταλιά και ξανά φύλλο-λάδι μέχρι τα 8 φύλλα.

6. Από δω και πέρα κάνουμε το εξής:
7. Βάζουμε φύλλο, λαδώνουμε με 1 κουταλιά της σούπας και ρίχνουμε 1 χούφτα γέμιση. Αυτό επαναλαμβάνεται μέχρι να τελειώσει η γέμιση. Όταν ανοίξουμε και το τελευταίο πακέτο φύλλα, κρατάμε 9 χωριστά για το τελείωμα και τα υπόλοιπα τα βάζουμε όπως πριν με τη γέμιση. Κατά προτίμηση τα 9 φύλλα που θα κρατήσουμε να μην έχουν κοψίματα ή κάποιο άλλο ελάττωμα.
8. Προσοχή κατά τη διαδικασία του γεμίσματος να ρίχνετε ομοιόμορφα τη γέμιση. Αν κάπου κάνει λακκούβα, ρίχνουμε παραπάνω την επόμενη φορά για να έρθει στο ίδιο επίπεδο.
9. Αφού τελειώσουμε με τη γέμιση κόβουμε μπακλαβαδωτά. Αυτό γίνεται κόβοντας κάθετα και διαγώνια. Καλό είναι να έχετε ένα μεγάλο μαχαίρι χωρίς δόντια, γιατί είναι αρκετά κουραστικό και υπάρχει κίνδυνος να σπάσει το φύλλο αν δεν προσέξετε. Το κόψιμο να έχει πλάτος όσο 2 δάχτυλα. Σε κάθε κομμάτι καρφώνω στο κέντρο από ένα γαρύφαλλο για να κρατήσει τα φύλλα.
10. Αφού τον κόψουμε βάζουμε το λάδι που έχει περισσέψει στο κατσαρολάκι να ζεματίσει μαζί με το βούτυρο και το περιχύνουμε στον κομμένο μπακλαβά με γρήγορες κινήσεις ώστε να παραμείνει καυτό και να πάει παντού. Το βάζουμε σε προθερμασμένο φούρνο στους 170 βαθμούς για 1 ώρα και 30 λεπτά.
11. Περίπου 20 λεπτά πριν να είναι έτοιμος ο μπακλαβάς ξεκινάμε τη διαδικασία για το σιρόπι. Βάζουμε τη ζάχαρη, το νερό και το πορτοκάλι να βράσουν. Μόλις ξεκινήσει ο βρασμός το αφήνουμε για 15 λεπτά, ώστε να ξεκινήσει να πήζει αλλά να είναι ακόμα ρευστό. Στύβουμε και σουρώνουμε το λεμόνι και το ρίχνουμε στο σιρόπι όταν είναι έτοιμο. Αν όλα έχουν γίνει σωστά, την ώρα που θα είναι έτοιμος ο μπακλαβάς θα είναι και το σιρόπι. Πρέπει να είναι έτοιμα την ίδια ώρα (γι αυτό ξεκινάμε για το σιρόπι 20 λεπτά πριν). Βγάζουμε το ταψί με τον κομμένο μπακλαβά απ' το φούρνο και περιχύνουμε με το σιρόπι γρήγορα για να μην κρυώσει και με κινήσεις ώστε να πάει το σιρόπι παντού πριν κρυώσει.

Λίγα μυστικά ακόμα

Αν υπάρχει χώρος στο ψυγείο μας μπορούμε να βάλουμε τον μπακλαβά πριν τον κόψουμε γιατί όταν παγώνει κόβεται πιο εύκολα. Όταν θα είναι όλα έτοιμα, βγάλτε από το ταψί 6-7 κομμάτια από τη γωνία και γυρίστε το ταψί προς τα εκεί ώστε να στραγγίξει το περιττό σιρόπι. Όταν σταματήσει να βγάζει σιρόπι βγάλτε τον μπακλαβά από το ταψί.

11.2.11. Σεκέρ παρέ με άρωμα ανατολής

Τι χρειαζόμαστε:

- 250 γρμ. αλεύρι για όλες τις χρήσεις (κοσκινισμένο)
- 100 γρμ. σιμιγδάλι ψιλό
- 250 γρμ. βούτυρο γάλακτος
- 150 γρμ. ζάχαρη κρυσταλλική
- 1 φακελάκι μπέικιν πάουτερ
- 2 αυγά
- 1 σφηνάκι λικέρ μαστίχας
- 2-3 "δάκρυα" μαστίχας
- 1 κουτ.γλυκού ζάχαρη άχνη

Για το σιρόπι:

- 500 γρμ. ζάχαρη κρυσταλλική
- 500 ml νερό
- 1 "δάκρυ" μαστίχας
- χυμό και φλούδα μισού λεμονιού

Πώς το κάνουμε:

1. Ετοιμάζουμε το σιρόπι βράζοντάς το για 5 λεπτά.
2. Αποσύρουμε από το μάτι της κουζίνας και το αφήνουμε να κρυσώσει.
3. Ετοιμάζουμε τη ζύμη, βάζοντας στον κάδο του μίξερ το βούτυρο με τη ζάχαρη να χτυπηθούν καλά.
4. Σε ένα γουδί χτυπάμε τα "δάκρυα" μαστίχας με ένα κουταλάκι γλυκού ζάχαρη άχνη, μέχρι να γίνουν σκόνη. Προσοχή! Μην επιχειρήσετε να τα κονιορτοποιήσετε στο multi, το αποτέλεσμα δεν είναι καλό.
5. Συνεχίζουμε προσθέτοντας ένα-ένα όλα τα υλικά στη ζύμη, η οποία γίνεται μια μπάλα που ξεκολλά από τον κάδο του μίξερ.
6. Μεταφέρουμε τη ζύμη στον πάγκο εργασίας μας και τη σκεπάζουμε με μία πετσέτα κουζίνας για 20 λεπτά περίπου.

7. Θα έχουμε μια μαλακή ζύμη που κολλάει λίγο, αλλά πλάθεται εύκολα.
8. Πλάθουμε μικρά μπαλάκια (σαν κεφτέδες) από τη ζύμη, τα πλαταίνουμε ελαφρά και τα τοποθετούμε στη λαμαρίνα του φούρνου, πάνω σε αντικολλητικό χαρτί, αραιά, για να μη κολλήσουν μεταξύ τους!
9. Όταν τελειώσουμε "καρφώνουμε" σε κάθε μπαλάκι ένα φιστίκι ή αμύγδαλο, αρκετά βαθειά, μην ξεκολλήσει.
10. Ψήνουμε σε φούρνο με αέρα στους 180°, στη δεύτερη σκάλα από τον πάτο του φούρνου, περίπου 25-30 λεπτά μέχρι να έχουν ροδίσει αρκετά.
11. Όπως τα βγάζουμε από το φούρνο, καυτά, τα βουτάμε 3-4 κάθε φορά, στο σιρόπι, με τρυπητή κουτάλα. Τα τουμπάρουμε προσεκτικά 1-2 φορές και τα τοποθετούμε σε πιατέλα. Προσοχή! Δεν τ' αφήνουμε πολύ στο σιρόπι, μπορεί να διαλυθούν.

Λίγα μυστικά ακόμα

Μια συμβουλή! Μη χρησιμοποιήσετε τη σκόνη μαστίχας, αγοράστε τα "δάκρυα". Είναι πιο ακριβά, γεγονός, αλλά η σκόνη πικρίζει και το άρωμά της είναι αδύναμο

11.3 ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

9. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ακόγλου Ξενοφώντας Κ., *Λαογραφικά Κοτυώρων-Από τη Ζωή του Πόντου*, Τυπογραφείο Γ. Π. Ξένου, Αθήνα 1939.

Ανωγειανάκης Φοίβος, *Συλλογή*, Μουσείο Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων.

Βενέζης Ηλίας, *Αιολική Γη*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Ι.Δ. Κολλάρου & Σία Α.Ε., Αθήνα 1993³².

Ελληνικά Γράμματα, *Η Ιστορία του Ελληνισμού από 1770-2000, Η Εθνική Ολοκλήρωση (1909-1999)*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 6ος τόμος.

Ιστορικά, «Η ελληνική παιδεία στην Κωνσταντινούπολη», εφ. Ελευθεροτυπία, 28 Δεκεμβρίου 2000.

Ιστορικά, «Η βυζαντινή Μικρά Ασία», εφ. Ελευθεροτυπία, 25 Ιανουαρίου 2001.

Καίσαρης Φώτης, *Γενική Ιστορία*, εκδ. Δημόκριτος, Αθήνα 1978, σ. 63-64.

Καλφόγλου Ιωάννου Μ., *Οι Έλληνες εν Καυκάσω-Ιστορικών δοκίμιον*, Εν Αθήναις εκ των καταστημάτων του τυπογραφείου της «Αυγής» Αθανασίου Α. Παπασπύρου 1908.

Κολιόπουλος Ιωάννης κλπ., *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου Κόσμου (από το 1815 έως σήμερα)*, Γ' Λυκείου και Δ' Εσπερινού, Γενικής Παιδείας, εκδ. ΥΠΔΒΜΘ ΙΤΥΕ ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ, σ. 244.

Κυνηγού – Φλάμπουρα Μ., *"Λαϊκά όργανα του κόσμου"*, εκδ. ΑΚΡΙΤΑ.

Μαργαρίτης Γεώργιος κλπ., *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, Γ' τάξη Γενικού Λυκείου, Θεωρητική Κατεύθυνση*, ΥΠΔΒΜΘ, ΙΤΥ και εκδ. «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», Αθήνα 2012.

Μεχτίδης Πέτρος Σ., Άννα Οικονομίδη Τσαγκόγιωργα (επιμ.), *Μικρά Ασία – Μνήμες Ελλήνων*, εφ. *Τα Νέα-Χαμένες Πατρίδες*, Αθήνα Α' έκδοση 2006.

Πανελλήνια Ένωση Ποντίων Αξιωματικών «Αλέξανδρος Υψηλάντης», *Οι Ανθελληνικοί Διωγμοί εν Τουρκία*, Β' έκδοση, Αθήνα 1994.

Παραρά – Ευτυχίδου Νίτσα, *Στα Βουρλά μας πριν καούν*, Β' τόμος, εκδ. Τάσος Πιτσιλός, Αθήνα 1993.

Σκοπετέα Έλλη, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σκουλάτου Β. – Δημακοπούλου Ν.- Κόνδη Σ., *Ιστορία νεότερη και σύγχρονη*, τεύχος Β΄, Γ΄ Ενιαίου Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα έκδ. ΙΔ 2002.

Σωτηρίου Διδώ, *"Οι νεκροί περιμένουν"*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1971.

Τούτουζας Παύλος Κ., *Αιγαίο Πηγή Πολιτισμού και Καρδιολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011.

10. ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

<http://mikrasiatis.gr/>

www.argi.gr

www.hellion.net/neesSelides/Ionia.htm

www.wikipedia.org

<http://www.ehw.gr/asiaminor/forms/fmain.aspx>

<http://www.sintagespareas.gr/sintages>

http://mithymnaios.blogspot.gr/2007_12_01_archive.html

<http://blogs.sch.gr/isiglavas/archives/1252>.